

MIT ÍRNAK A NÉPRAJZOSOK A TÖRTÉNELMI KORSZAKOKRÓL?

HOFFMANN TAMÁS

Tálasi István emlékének

Keveset, mondhatnám: szinte semmit. Többségüknek ugyanis az a véleménye, hogy tudományuk tárgya kortalan. „Ősi soron” ilyen meg olyan volt az élet, mondták tudományukat művelő elődeink. Legalábbis a magyar nyelven közzétett értekezések többségében erről lehet olvasni.

Persze, bárki azt mondhatná, hogy a magyar publikációk nem is adhatnak átfogó képet a világban kialakult gyakorlatról. A magyar szakirodalom – tudvalevőleg – koránt sem olyan terebélyes, kevesebb ágazatú, mondhatnám: jóval szegényebb, mint a világnyelveken írottak túlbuzgánszorgalmas szövevénye. De – a részletek ismeretében – mégis az a gyanúm, hogy senkinek sem lehet oka a tiltakozásra. A magyarok és nem magyarok, ha néprajzosok, nem tartották és többségükben ma sem tartják feladatuknak azt, hogy értekezéseikben bemutassák a történelem problémáit. Nem érdekli őket, hogy a kisemberek életében miként vált egykor gondná a világtörténelem oly sok megoldatlan, majd a kisemberek erőfeszítéseinek jóvoltából megoldott problémája. Nem is szólva arról, hogy a tudomány fogékonyságának hiányai miatt nemcsak Magyarországon egyoldalú a múltról alkotott képünk és bizonytalan tájékozódásunk a jelenben. Elődeinkről szólva nem szabad szegény rokonnak kikiáltani valakit, ha csak a magyar nyelvű szakirodalmat gyarapíthatja! Az általa alkalmazott rendező elvek is hasonlítanak a nemzetközi gyakorlatban alkalmazottakhoz. Persze a magyar nyelvű kiadványoknak kisebb a publicitásuk. De nem elismertségük vagy annak hiánya okoz gondot. Inkább az, hogy miről írnak magyarul (és nem magyarul) a szerzők, miként vélekednek a történelemtől, netán annak megismerhetőségéről, a történelem alakulását meghatározó tényezőkről? További probléma, hogy a magyar kiadványokat olvasván nincs joga senkinek sem számon kérni azt a néprajzi szakírótól, miért láttatják időtlennek tudományuk tárgyát? Nem lehet szemrehányólag feleselni velük, mondván: mindannyian eltévedtetek és megtévesztettek másokat, mert nem igazodtok el az idők végtelenjében! Mindazonáltal tény, ami tény, a nyelvhatár a néprajztudós szemhatára.

Aki – a szakirodalomban tájékozódni akarván – beéri azokkal a kiadványokkal „forrásmunkákkal”, amelyek anyanyelvén jelentek meg, kényelmesen éldegél, aligha szerez tudomást arról, hogy akarva-akaratlan szűklátókörűvé válik. De maga választotta sorsára mégis találhatunk mentséget, hiszen ezeknek a kutatóknak a teljesítménye jószerével olyan mint kollégáiké másutt, a nemzetközi gyakorlat is azzal az eredménnyel végződik, mint a magyaroké. Többségükben ők sincsenek tekintettel szomszédaik tudományos erőfeszítéseire. Ráadásul más humán tudományok történetét vizsgálva arról győződhetünk meg, hogy megesik: ha megvonják a mérleget, az más diszciplínák esetében

is hasonlít a néprajzosok által előállítottéhoz. Mindenki, vagy legalábbis a múlt kutatóinak többsége anyanyelvének határai között próbál mozogni.

Ennek következtében beszűkül látóterük. Nemcsak földrajzilag, horizontálisan, az időben, vertikálisan is. Elfelejtik (vagy nem is tudják), milyen szerepet játszik választott tárgyuk alakulásában az idő? Nem kérdezik: mikor történik másként, mint egykor és miért? A publikációkból arra lehet következtetni, hogy szinte fel se vetődik: az idő az egyetlen objektív tényező a történelemben, minden más jelenség megítélése viszonyításon múlik. Ezzel a felfogással természetesen ki is lehet iktatni a történelmet az egész rendszerből, és az így keletkezett űrt kitölthetik bármi mással. Az anyanyelv mai és egykori határa jelöli a kutató mozgásterét, nem veheti figyelembe a nemzetközileg ható tényezőket, azokat a múltbéli energiákat, amelyek milliók életében sorsformálóknak bizonyultak. Többnyire mégis hajlanak kollégáink erre a megoldásra. A legtöbb néprajzos irodalmi munkásságában azt lehet tapasztalhatni, hogy a kultúrát lefűltesztják gazdasági alapjáról, abszolutizálják és a kortalannak, mindenhatónak mondott hagyományt állítják érdeklődésük homlokterébe.

Sokan úgy vélik, hogy eljárásuk jogos. Azt hiszik, hogy nem önkényeskednek, hiszen úgy gondolkodnak, ahogyan tudománytörténeti hagyományaik kötelezik őket. Talán még arra is gondolhatnak, hogy a néprajzosoknak joguk van a történelmet történet nélkül látni és láttatni, mert nem kell megvonniuk – a történelem fordulatai révén elkülöníthető korszakok – határait. Ha így tesznek, jószerével a korkövetelményeknek tesznek eleget.

A néprajz teljesítménye végül is függvénye a modern civilizáció születésének idején, a 19. században végbement szellemi, tudományos és ideológiai átalakulásnak. A néprajz alapítói a 19. században foglalták el pozícióikat a tudományos munkamegosztás rendjében.

A kereskedelmi kapitalizmus felfedezései során hatalmas ismeretanyag gyülemlett fel Északnyugat- és Közép-Európában. Egyre többen szerezhettek bizonyosságot arról, hogy a civilizációk előtt és azok határain kívül (a többi kontinensen) osztály nélküli társadalmak élnek, amelyben elsősorban a leszármazás, a rokonsági rendszer határozza meg az egyén helyét a társadalomban, nem pedig az osztályszerkezet. A rokonság és a leszármazás tanítómestereink számára konkrétumnak tűnt a 19. században. Alkalmas ismerethalmaznak látszott, amelynek felhasználásával helyettesíthették az ember származásának teremtésmítoszát. A teremtést kiiktatták tehát az emberiség történetének folyamatából. Ellensúlyozásképpen az emberi nem és a természet kapcsolatát hangsúlyozták. Végül a 19. század derekán Darwin megalkotta a faji kiválasztódás elméletét. Az egyes társadalmakat a szociál-antropológusok ma is a rokonsági rendszerek különböző voltát számon tartva, és a leszármazás szerinti osztályozás tanúságait összegezve határozzák meg. Talán ez volt a 18. század tudományosságának legfontosabb felismerése.

Az eszmék és ismeretek az egész kontinensen elterjedtek. Nem mindenütt sikerült azonban határozottan szembefordulni az egyházi tanításokkal és határozottan elutasítani a teremtés vallási közhelyét. Közép-Európában (elsősorban Németországban) már indulásukkor is csupán arra vállalkoztak, hogy kulturális jelenségeket vizsgáljanak, az európai és az Európán kívüli társadalmakat az általuk alkotott különféle kulturális rendszerek szerint különböztessék meg egymástól. A kultúra (szemben a természettel) az emberi társadalom sajátos megnyilatkozása volt szerintük. Úgy vélekedtek, hogy valamennyi emberi közösség mindenekelőtt azért létezik, hogy kulturális szabályokat alkot, minden egyes közösség másokat, ezek révén különböztetik meg az emberek egymással beszélő csoportjai magukat egymástól.

Bár a néprajz művelői között voltak véleménykülönbségek, de minden fenntartásaik ellenére (mondhatni valamennyien) megegyeztek abban, hogy a néprajz a kultúra tudománya. Ma is erre a következtetésre jutnak. A néprajzos azért foglalkozik a kultúrával, mert így köztársaságok nélkül szabadon tekintheti át madártávlatból a századok történelméit. A 19. században Közép- és Kelet-Európában nemigen adatott meg az Európán kívüli társadalmak ismerete nyomán társadalomelméletet alkotni. Felfedezni azonban igyekeztek az okok és az okozatok közötti kapcsolatokat. A körülöttük elterülő világban elsősorban a modern civilizáció intézményeitől még távol élő parasztokról vették észre, hogy életvezetésük úgyszólván merőben különbözik a városlakókéétól. A parasztokat tették meg a saját környezetükben élők ellenlábasaiknak. Ez a megoldás inkább ideologikus, mintsem tényszerű volt. Nem a madártávlat kifogásolható, hanem az, hogy a kultúrtörténészek többsége figyelmen kívül hagyta (és hagyja ma is), milyen tényezők miatt kell különbözniük a vidéki, illetve a városi életfeltételek között létezők kulturális különbségeinek. Eleve lemondtak arról, hogy kutassák a kultúra meghatározó történelmi tényezőit. Kutatóink a társadalmak történetét nem önmaguk életkörülményeit (kultúráját) megteremtő csoportok, osztályok, nemzetek hierarchikus rendjeként értelmezték.

A néprajzos ma is csak a világos, karakterisztikus látványt hajlandó felfogni vagy létezőnek elfogadni, a homályost, a sötétet nem. Csak azt értelmezi valóságosnak, amit lát a magasból, ám azt, amit felhők takarnak, nem. Az árnyékban maradt tényekről úgy véli, hogy azok nem is léteznek. Ezzel (voltaképpen kényelmesen) nem veszi tekintetbe sem a kronológiai rendet, sem (és főként!) az annak segítségével mérhető társadalmi átalakulást, a társadalmak önmegvalósító és átalakító képességének objektív tényét.

De, vehetik ellent, nem mindenki tesz így, ez a megoldás korántsem általános, vannak kivételek is. Nem mindenki írhat kortársi beszámolót a végnapjait élő – gépeket még nem alkalmazó – parasztok vagy kisiparosok életkörülményeiről, munkakultúrájukról, szellemi életükről, szokásaikról, tehát mindarról, ami életformájukat alkotja, amelyben (vélelmezik kollégáink) az élet legfőbb generátora a megszokás. Módszereik természetesen korántsem egyformák. Kezdetből fogva hol az egyik tényezőt, hol a másikat tekintették mindig is a 19–20. századi tudományosságban célravezetőnek. Ennek következményeként többféle irányzat és iskola keletkezett ebben a tudományban is, a dolgok természete folytán az eltérő módszertani megfontolások egymással hadakozó képviselői biztosították az intellektuális haladást a pályán. Mindamellet indítékaik különböztek egymástól. Voltak, akiket a távoli világok felfedezésének lehetőségei csábítottak az írásra és voltak, akik megpróbálták felbecsülni az európai társadalmak elmaradott rétegeinek, mindenekelőtt a parasztoknak szellemi alkotásait. Túlnyomó többségük kortársaik életkörülményeire és mentális teljesítményeire volt kíváncsi. A felhalmozott ismeretek, másrészt a kutató társadalmak modernizálódása arra kényszerített több néprajzost, hogy korábbi századok történetére összpontosítsa érdeklődését. Legfőbb élményük az volt, hogy miközben kortársaik életkörülményeit fürkésztek, bepillanthattak a múltbéli történelem mélységeibe.

Ekkor – mondhatni – fordulatot hajtottak végre. Másként kutakodtak a történelemben, mint ahogyan ez szokásos volt eddig. Ami az előzményeket illeti, a helyzet a következő: már az ókor óta rendszerezik az európai írók néprajzi megfigyeléseiket, az ún. népleírásokat a szomszédok életmódjára, szokásaira, hitéletére stb. vonatkozó ismeretek töltik ki, tehát az idők folyamán egyre jobban halmozódtak a környezetükre vonatkozó információk. Ezek szerint tágult a látómező, már a távoli kontinenseken élőkről is egyre több ismeretet szereztek, másrészt minden civilizációban keresték a magyarázatot arról, hogy milyen okok alakították ki a parasztok társadalmi helyzetét?

Persze tudománytörténetileg nézve ezt a folyamatot, az is nyilvánvaló, hogy számukra a világról, a múltról szereshető ismeretek csak egyetlen nézőpontban tükröződtek, a civilizációban élők tudományosságát gyarapítók gondolatrendszerében. A világban élő másokat magunkkal kellett összemérni!

A legnagyobb élmény alkalmasint az volt számukra, hogy mások másként éltek, mint ők maguk. Kivált a civilizáció peremén vagy azon túl található társadalmak emberei, mert az általuk alkotott közösségekben egyenlőség és a természettel megvalósított harmónia uralkodott. Többen vállalkoztak arra, hogy a 19. századot megelőző, korábbi korszakokban felkutassák azokat, akik ilyen vagy hasonló felfedezésekhez jutottak, tehát akiknek szellemi örökségét tudománytörténeti hagyományként tarthatják számon. Óhatatlanul meg kellett keresniök azokat az érintkezési pontokat a múltban, amelyek révén a távoli társadalmak és a civilizáció összekapcsolódott egymással.

Ez a köldökzsinór kötött a múlthoz. Evidencia. Olykor napjainkban is megkísérelti egyik-másik szakíró, hogy ráirányítsa figyelmünket valamely század történéseire, s abban megvilágítsa azokat a körülményeket, amelyekben találkozik egymással a két társadalmi minőség. Az utóbbi évtizedekben többen is publikáltak olyan értekezéseket, amelyeknek tárgyát az utóbbi két-három évszázad európai történelmének köréből választották ki, levéltári forrásokból merítettek s megkülönböztetve eljárásukat az általános gyakorlattól, a történetek interpretációját a „történeti néprajz” névvel illették. Mindazonáltal tagadhatatlan, hogy az ún. „történeti néprajz” képviselői mégsem vizsgálják a „hosszú tartamokat”. Szakíróink kizárólag arra törekednek, hogy egy-egy századból merítsék ismereteiket, ők mondhatni: csak mintát vesznek, és ezzel be is fejezik a „történelmi megközelítés” műveletét. Tagadhatatlan, hogy kurtán-furcsán bántak el a történelemmel. Nem azért, mert az ismeretek forrásainak egy-egy században felfakadt hozamából merítettek. Jó esetben két-három emberöltőnyi idő eseményeire voltak kíváncsiak, holott tudjuk, hogy a társadalom mélyrétegeiben hosszabb korszakokon át érlelődnek meg a változások. A nagyobb baj inkább az, hogy sosem voltak kíváncsiak a hagyományozódást fenntartó okokra, holott ezek határolják történelmi korszakká az általuk vizsgált események láncolatát. Alighanem annak köszönhető értelmezésük egyoldalúsága, hogy nincs mondanivalójuk a világtörténelem nagy társadalom-gazdasági rendszereiről, a formációkról (illetve a nekik olykor megfelelő történelmi korszakokról). Alighanem azért nincs, mert arra gondolnak, hogy az általuk regisztrált tények tulajdonképpen a történelmi folyamat keretei, és az idő múlására való tekintettel nem is gondolják, hogy a távolabbi múltban ható okok befolyást gyakorolhatnak a kutatók által feltárt tényekre. Ilyen fenntartásaik nincsenek az „ősi soron” szolgáltatható magyarázatokat adó kollégáinknak. A kultúra egy és oszthatatlan, az ember természetének kifejeződése. A néprajzosok többnyire ma sem tárják fel értekezésük választott tárgya, illetve annak egyetemes történelmi közege között az (egyébként kimutatható) kapcsolatokat. Úgy vélik, hogy értekezésük tárgya és története egyetlen kapcsolatrendszerben ábrázolható, ez az etnikai származás folyamata, ez maga a kultúra. Egyszerűen nem veszik figyelembe, hogy az embereknek (Karl Marx híres mondatát idézve) „először is enni, inni, aludni kell”, ez az előfeltétele annak, hogy az emberek életében „legyen kultúra, vallás és politika”.

A kultúrának éppen ezért nincs önálló mechanizmusa, nem a kultúra határozza meg az egyes társadalmak önmegvalósítását, hanem fordítva zajlik le az egész folyamat. Ennek ellenére mégis azt tapasztalhatjuk, hogy sokan csak a kultúra szerepét ismerik el. Ekkor egyszer s mindenkorra lemondanak arról, hogy a kultúrát nemzetközi divathullámok (olykor interferáló) együttesének értelmezzék. A kultúra – mondják – az etnikumra

jellemző, lényegét tekintve az etnikum önmozgásának eredménye, nem pedig holmi nemzetközi divat, amelyeknek áradata átzúdul a nyelvi és a gyakorta változó törzsi, később pedig az országhatárokon. A megközelítés téves módját nemcsak elméleti megfontolások nyomán kénytelenek választani. Óhatatlan, ha ide lyukadnak ki, ha részproblémák, kiragadott tények sorsát követik nyomon, ráadásul (talán kényelmi vagy ideológiai okokból) csak a maguk választotta vizsgálati eszközöket véve igénybe. Megelégednek azzal, hogy az általuk perdöntőnek tartott kulturális tényező adott közösségen belüli sorsát kísérik figyelemmel. Már a címválasztás is elárulja, miként gondolkodik a szerző: „Magyar falu – magyar ház”, „A magyar kukorica” (kiemelés tőlem. H. T.). A címben is azt hangsúlyozzák, hogy értekezésük tárgya etnikai kötődésű. „Ilyen és csakis ilyen a kultúra” – mondják, igazolni akarván az etnikai, nyelvi nemzethatárokkal megvont szűkkeblűségüket. Mindamellet az elhatárolódás nem zárja ki az összehasonlító módszer alkalmazását. Az egyes jelenségek „elterjedését” nyomozzák akár a fél világon át. Az összehasonlítás igénye azonban csak odáig terjed, amíg az egy-egy jelenség nemzetközi mértékben történő bemutatását célozza, tulajdonképpen tematikus adatfelsorolás, amelyben a szerző rendszerint nem is kíváncsi a jelenséget kiváltó – helyenként egymástól különböző – okokra, így arra sem, hogy az általa vizsgált tény miként adódik abból a társadalmi-történelmi közegből, melynek középpontjában áll a bemutatandó jelenség. Az elemzés tehát korántsem konkrét. A kultúrhistorikus szemlélet alkalmazója éppen ezért nem is veszi (sőt veheti) figyelembe az objektíve meghatározó történelmi tényezőket és nem veszi figyelembe azt sem, hogy a kulturális divatok nemzetközies, nem hajlandó tudomásul venni, hogy a kulturális divatokat kiváltó okok is nemzetközi méretekben érvényesülnek.

Ki tagadná történetesen, hogy a neolitikus földművesek a termőtalajt növényeikkel kimerítve ínséges éveket éltek el, ezért szűzföldekre vándoroltak, ennek következtében, ahol a biotóp megengedte, bevezették a földművelés és az állattartás magasabb fokú rendjét. Így volt ez az egész világon. A földművesek alkalmazkodása a helyi földrajzi adottságokhoz, különféle talajváltó ökoszisztémákat eredményezett ugyan, de ez az életmód ettől még vándorföldművelés maradt. Európában is ezzel a rendszerrel kell számolnunk. Itt a terjeszkedés kivált azért haladt olyan vontatottan, mert kontinensünkön erdők és mocsarak akadályozták földműves őseink előrehaladását. Sajnos, a részletekről nem sokat tudunk. A ránk maradt tárgyi bizonyítékok alig engednek finomabb distinkciókat tenni. Mindamellet sejtethők a fordulatok, ha kikövetkeztetjük őket. Például nyilvánvalóvá válik, hogy a bronzkori szántógazdaság a családi gazdálkodás színvonalára emelte ugyan a termelő erőket, de még mindig nem szüntette meg a vándorföldművelést kiváltó okokat. A vaskor antikvitásának és a korai középkornak majorjaiban, majd a középkor földesúri munkaerő-gazdálkodása által életre hívott falvak határában alkalmazott örökszántó-rendszer stabilizálta a parasztokat. Az Alpoktól északra húzódó egykori őserdő tisztásain hovatovább örökszántó rendszert alakítottak ki az első évezred végére, intenzív talajművelés, a szántóföldek vetésforgóin a legeltetés, az élőmunka-ráfordítás összehasonlíthatatlanul magasabb fokán állókat tartós, nemzedékek számára biztos megélhetéshez segítette. A birtoklási szokásokat is hozzáigazították a munkakultúrához. (Bár az is lehet, hogy fordítva történt?) Mindenesetre egyik nemzedék a következőre örökölhette tulajdonát, éppen ezért a demográfiai fölöslegnek el kellett költöznie. A középkori munkaerő-gazdálkodás legfőbb forrása ez az örökösödési rendszer volt. A földesurak ki is használták. Ettől kezdve – telepítések révén – hódították meg a szűzföldeket, a parasztokat az ökocinózis és a demográfiai többlet ellentmondásai hajtották – földesúri segédlettel – új hazájukba.

Más korszakokban is a gazdaság önszabályozó képessége határozta meg az emberek mindennapjait. Az ipari forradalom történetesen Angliában tört ki, majd elterjedt a kontinensen. Nyomában az ipari kapitalizmus, azaz a gyáripari termelés mindenhol meghonosodott Európában és teret nyert a többi kontinensen. (Ennek mintájára kezdték átszervezni a gazdálkodást, az évezredes hagyományú foglalkozásból iparszerű mezőgazdaság lett.) Egy másik korszakalkotó – korábbi – gazdasági-technikai újítás, a középkori feudális rendszer szintén Északnyugat-Európában keletkezett és keleti irányban terjeszkedett, a 13. században már bizonyosan átlépte az Elbát, megváltoztatva az emberek mindennapi társadalmi kapcsolatait.

Aki csak kultúrtörténet ír, nem tudja (mert nem is akarja!) átlátni ezeket a folyamatokat, figyelmen kívül hagyja az anyagi érdekek érvényesítésének mechanizmusát, azt, hogy az életmód tárgyi tartozékait azért változtatják meg az emberek, mert jobb minőségű, hatékonyabb munkakultúrát alakítanak ki, miáltal változtathatnak fogyasztási szokásaikon. Persze sok szó esik „kulturális hatásról, kölcsönzésről”, de ilyenkor a szakirodalom szerzői megkerülik a problémákat, mert nem is gondolnak arra, hogy a kultúra diffúziója alkotóik helyváltoztatása nélkül elképzelhetetlen, ha pedig igen, fel kell tételezni (legalábbis a technikai vívmányok terjedése kapcsán), hogy a történeteket a folyamat résztvevőinek anyagi érdekeltsége motiválta.

Sajnos, az utóbbi magyarázattal többnyire adósak maradnak kollégáink. Ez az oka annak, hogy a néprajzosok nemzetközi méretekben tapasztalható tudományos gyakorlatában egyáltalában nem építették ki az összehasonlító történetírással kapcsolataikat. A magyar tudománytörténet is azt tanúsítja, hogy a néprajzot művelő elődeink sem jártak el másként. Korántsem csodálható, ha nem különbözik az általános európai gyakorlattól a magyarok által elért tudományos teljesítmény és a módszer, amellyel megvalósították magyar nyelvterületen eredményeiket. (Újabb történeti antropológia néven sok mindent kiadtak fordításokban, de óvakodtak attól, hogy a reálfolyamatok bemutatására is vállalkozzanak.)

Nekem tehát úgy tűnik, hogy az, amit e tárgyban anyanyelvünkön olvashatunk, valamennyi értekezés reprezentálja a nemzetközi szakirodalomban megjelent írások zömében felismerhető konvencionális gyakorlatot.

A helyzetnek talán vannak előnyei is. Végül is megnyugodhatunk abban, hogy a magyarul írottak nincsenek (eszmeileg) elmaradva a nemzetközi teljesítményektől, szerzőink együtt gondolkoznak külföldi kollégáikkal. Minden magyar szakpublikáció kielégítő módon bizonyítja, hogy a néprajzos világának tengelye a hagyomány, minden e körül forog, maga a világ pedig egy és oszthatatlan.

Éppen ezért a továbbiakban csak a magyarul publikált néprajzi tanulmányokra hivatkozom. Persze néhány olyan írásról sem mondhatok le, melynek szerzője (bár nem néprajzos, de ő maga – gondolkodásából ítélve) közel áll a néprajz gondolatvilágához. Mindamellet nem tagadom azt sem, hogy a magyar kiadványok, miután szerzőik többnyire lelkesen követik a szakirodalmi divatokat, korántsem adhatnak az általuk tárgyalt problémákról teljes, átfogó, történelmileg adekvát képet. Ám tagadhatatlan az is, hogy a külföldi szakírók értekezései központjába tulajdonképpen elméleti problémákat állítottak, ennek megfelelően a szóban forgó írásokban is tükröződik mindazon módszerbeli eredmény és kudarc, amiről magyarul jószerevel nem is olvashatunk semmit. A magyarul megjelent értekezések zöme fordítás, amely olykor több nemzedéknyi késéssel jelent meg. De még az aktualitásukat veszítettek is jelzik, hogy a tudományos közgondolkodásban igény volt a felzárkózásra, a divat átvételére. Két tény mindenesetre szembeötlő. Az egyik, az a magyar nyelvű publikációkból kitetsző és nemzetközi méretekben tapasztal-

ható gyakorlat, amelynek során a néprajzi interpretációkban lemondanak a kultúrtörténeten végigvonuló társadalmi-gazdasági folyamatok konkrét interpretációjának igényéről. A másik a magyar szakirodalom szerzőinek önmozgásával, kutatásaik irányválasztásával kapcsolatos. Ez a „magyar kultúra eredetének kérdése” című kutatási program. Magától értetődő, hogy a magyar szakírók elsősorban a honi néprajz problémáival voltak (és vannak) elfoglalva. De egyszerűsített hangsúlyoznom kell, hogy alighanem ez a bajok legfőbb forrása. A honi néprajz művelőjének nincsenek nemzetközi távlatok, provinciális gyakorlatot folytatva kollégáink eleve nem hajlandó elismerni, hogy a kultúra nemzetközi divatok története, nem korlátozódik érvénye nyelv- és országhatárookra.

Ráadásul a kultúra valós problémáinak megértését akadályozza a kutatók elszigeteltsége. Magyarországon tudniillik jóval kevesebben vannak a honi néprajz művelőinél azok a kollégáink, akik az Európán kívüli társadalmak kultúráját vizsgálják. (Ez a gyakorlat a világnyelveken író néprajzosok körében – Európa más országaiban – pont fordítva történik.) Ebből következően az is nyilvánvaló, hogy a magyar nyelvű dolgozatok a magyar tudománytörténet részei, szerzőik a saját problémáikat igyekeztek mindig is feldolgozni, tehát csak ritkán érték be azzal, hogy közvetítsék az európai országokban keletkezett irodalmat. Önállóan akartak állást foglalni. De a társadalomtudományok összessége jóval csekélyebb mértékben volt motiválva, mint ahogyan ez – az ellentéteiben árnyaltabban megosztott – nyugati és közép-európai társadalmak szellemi életében bekövetkezett. Tény, hogy egyes európai országokban összehasonlíthatatlanul több és élesebb hangnemű elméleti vita zajlott le a honi néprajz berkeiben, mint Magyarországon. De az is nyilvánvaló (mivel senki sem él elszigetelten), hogy a tudományos életet átjáró nemzetközi divatáramlatok átjutottak az országhatárokon. Ennek eredményeképpen azonban a vártak éppen az ellenkezőjét tapasztalhatjuk, azt, hogy a tudós horizontja Magyarországon egyre inkább beszűkül, a tudós legfeljebb a nemzetállam határain belül igyekszik rekonstruálni a történeteket. Persze, mondhatná bárki, erre másutt is van példa kontinensünkön. A magyar kiadványszerkesztők legalább olyan mértékben váltak elkötelezettjeivé a nemzeti mértékben elfogadott eszmének, mint kontinentális szomszédaik.

A mondottakat figyelembe véve nyilvánvaló, hogy melyek azok a problémák, történelmi összefüggések, amelyek generizálhatják a szaktudományok mondanivalóját? Aligha lehet kérdéses, hogy a néprajz központi problémájának gondolatfüzére csak olyan lehet, amely alkalmas a társadalmakról szerzett ismeretek integrálására. Csupán a disciplina logikáját megközelítve alapos gyanúnk támad, hogy a kultúra önmagában megkísérelt értelmezése nem hozza meg a kívánt eredményt. A csak kultúrát ábrázoló néprajz nem a nép rajza, hanem torzkép. Aligha alkalmas arra, hogy az alapvető összefüggéseket, törvényszerűségeket, az anyagi érdekek érvényesülésének tényeit kiválassza választott módszerével a kutató, majd ezekre fűzze fel a kultúra egyes megnyilvánulásaival kapcsolatos magyarázatait, mert nem óhajtja elfogadni, hogy napjainkban (főként a történetírás egyes iskoláiban) az eseményeket befolyásoló anyagi okok elismerése és a feltárásukra irányuló módszerek alkalmazása meghatározó szerepet játszik! Ezen elfogadásának hiányában sok jel utal a bizonytalanságra. Mi határoz meg, mit? A súlypont az idők folyamán ide-oda tolódott, napjainkban különféle irányzatok szerint osztályozza a kutatókat.

Más diszciplínák esetében is tapasztalhatjuk, hogy egy-egy szaktudomány részproblémái valami oknál fogva előtérbe kerülhetnek (a tudománytörténet erről tanúskodik), és az eredmény idővel problematikussá válik. Beszélnek lelki szükségletekről, nemzeti karakterisztikumokról, vallási elkötelezettségekről stb., tehát olyan okokról, amelyek bizonyos távol állnak a realitásoktól. Az is bizonyos, hogy a magyarázatok moz-

gatói mindig ideológiai okok, és azt kell tapasztalni, hogy az ideológiák előretörését megsínylik a szaktudományok, egyoldalúak a tények értelmezései, s tévedéseket vonnak maguk után.

Igyekezem tehát a közös vonásokat kiemelni és remélem, megkönnyíthetem az olvasó tájékozódását.

Néprajz és történelem

A publikációkból (mindenekelőtt a kézikönyvekből) az derül ki, hogy kezdetben a néprajzos (a közkultúrát vizsgálva) meg akart különböztetni egymástól két társadalmat, egyrészt azt, amelyben ő élt, másrészt azt, tulajdonképpen a többit, az idegenekét. Egyiktől sem függetleníthette magát a néprajzos, de a többséget kívülről szemlélte, hiszen azok az övétől függetlenül léteztek. A különbségtevés alighanem a legfontosabb mozzanata az egész eljárásnak. Ennek köszönhető a tudomány tárgyának, magának a különbözőségnek elhatárolása és megnevezése. „Mi” ilyenek vagyunk, „ti” pedig olyanok – állították. Ennek a megállapításnak sikere révén hívta fel magára a többi humán tudomány művelőjének figyelmét minden néprajzos. Értékrendszert állapított meg. A történetekben nem volt semmi rendkívüli. Még csak azt sem lehet mondani, hogy egyedül a humán tudományok képviselői akartak a belátható világ embercsoportjait megismerve disztíngválni, látván az egyes társadalmakban végbemenő folyamatokat.

A különbségtevés elemi érdeke mozgatta az embereket, talán már akkor is, amikor az állatvilág tagjaiként vették birtokba lakóterületüket. Nemcsak tanult eleink törekedtek a határok megvonására és a territoriális különbségtevésre, hanem mindenki, aki közösséghez tartozónak mondhatta magát (és mi másnak mondhatta volna?), mert csak így tudta meghódítani a természet egy-egy darabját, végül is, csak így tudta fenntartani önmagát. Erre Robinson képtelen volt, csak rokonaival (és később más, hozzájuk csatlakozott embertársainak közreműködésével) tehette meg. Nem kellett sok képzelőerő ahhoz, hogy megállapíthassák, ahol ők élnek, ott van a világ közepe.

Persze mindig is ezt volt a legegyszerűbb kijelenteni. Jóval annak előtte, hogy professzionista néprajzosok igyekeztek körülhatárolni mozgásterüket, már sokan voltak, akik felfedezték és osztályozták a világ társadalmait. A közgondolkodásban is kialakult az egyetértés, hogy hol húzódik a határ „mi” és „ti” között? Az emberek mindig is elvégezték ezt az osztályozást. A különféle nyelvek, az egyes társadalmak eltérő lakókörnyezetéhez való alkalmazkodás egyenlőtlenül fejlődött képességei, maguk a technikai találmányok és a minden téren tapasztalható új mentális teljesítmények stb. ismeretében folyt a különbségtevés, így tettek eleink és így tesznek kortársaink is.

Az antik görögök és a rómaiak óta a környezetükben élő más nyelvű a „barbár”, azaz 'hebegő, értelmetlenül karattyoló' minősítést kapta. A szlávok (és nyomukban többen, köztük a magyarok) szerint a *német* = 'ostoba' (*nemec*), tehát nem az önelnevezés szerinti: *deutsch* = 'hazai, közénk tartozó'.

Alighanem hosszasan volna bizonyítható, hogy valamennyi társadalomban megfogalmazták a környezetükben élőkkel kapcsolatos rendező elveiket az egyszerű emberek. Nyomukban haladva erre törekedtek a tudományok képviselői is. Szophoklész még használta a „barbár” kifejezést – a szó eredeti értelmében. A „közönséges halandók” és tanult kortársaik tehát kölcsönösen hatottak egymásra. Ahogyan gyarapodtak ismereteik, egyre inkább hajlottak arra, hogy tartósan megmaradó válaszfaloknak ismerjék el az egyes embercsoportok életmódjában felfedezett különbségeket. A néprajzosok (miután

kortársaikat és elődeiket csoportokba rendezték) felállították az emberiség etnogenetikai osztályait, majd hovatovább már csak azon fáradoztak, hogy megfejtse, mi az oka – az osztálykülönbségek szerint feltételezeten eltérő állapotú kortársaik életmódjában – a környezeti, nemkülönb a szellemi kultúra törvényszerűségeinek. A kultúrát emberek teremtik – mondták, ezért a kultúra szabályainak kutatása az ember természetének értékelésével fejeződik be. Minden vizsgálatnak – deklaráltan – kezdete és vége az ember, hiszen az embernek természete, hogy megalkotja a kultúrát.

Logikailag itt végződött a kultúra értelmezésére tett számtalan próbálkozás. Ezen az alapon állva nyilvánvalóan arra a kérdésre kerestek választ, hogy milyen közösségekbe osztályozhatók a – kulturálisan eltérő életkörülményeket kialakító – embercsoportok? A válasz kézenfekvőnek tűnt. A néprajzosoknak az volt a véleményük, hogy az embereket elsősorban genetikai és nyelvi származásuk szerint lehet megkülönböztetni, tehát a különféle nyelveket beszélő emberek csoportjai etnikai (főként nyelvi) alapon különíthetők el egymástól. A 20. században minden kézikönyv szerzője azt vallotta, hogy etnikai jellegük szerint lehet egymástól elhatárolni a népeket. A népek – olvassuk – etnikumok.

Ezt a magyarázatot a néprajz szaktudományá válásának korában mindenekelőtt az európai népekkel kapcsolatban fogalmazták meg. Két tény volt számukra magától értetődő. Egyrészt senki sem vitatta, hogy az egy nyelven beszélők egy etnikum tagjai. Másrészt abban is megegyeztek, hogy az egy nyelven beszélő ősök kultúrájának letéteményesei elsősorban a parasztok. A modern kapitalizmus előtti társadalmak tudniillik (legalábbis Európában) több mint kétharmad részükben parasztokból álltak. Ők képviselték technikai és mentális tekintetben a legarchaikusabb rétegét a modernizálódó társadalomnak. A parasztok – tanult kortársaik szemében – a föld (tulajdonképpen a természet!) függvényeinek tűntek, miután kiderült, hogy a társadalom többi foglalkozási csoportjába sorolható kortársaik már elszakították az anyatermészethez fűződő köldökzsinórt. Ezek szerint az archaizmus = etnikus sajátosság = népi karakterisztikum, valamennyi felsorolt jellemvonást főként a parasztok hordozzák. A parasztok kultúrája tehát az etnikum, egy nép kultúrája, ez a népi kultúra, történetesen a magyar népi kultúra a magyar parasztok kultúrája. (Nemzetállamonként a kultúra és a nép jelzője kicserélendő! Van tehát német, francia, orosz, román stb. népi kultúra.)

Áttekinteni akarván a világot, amikor értekezéseket írtak, a kutatók kiválasztottak maguknak egy nézőpontot, ahonnan felismerhették a körülöttük élőket és megállapították, hogy egymással kölcsönhatásban élő etnikumok alkotják az emberiségét. A 19. században teoretikus alapon közelítették a társadalmakat, elméleti konstrukciókat alkottak és egyelőre még úgy gondolták, hogy elegendő, ha egy logikai rendszerrel váltják fel a teremtéselméletet, továbbá, hogy a rendszeralkotás révén az egyes társadalmak tagjait téve meg illusztratív példákká, újraszerkeszthetik (most már tudományos alapon) a világról alkotott képet. Eltekintve a rasszizmus elkötelezettjeitől, mindannyian úgy vélekedtek, hogy valamennyi nép összetartozó emberek sokasága, közös a nyelvük és közös a származástudatuk. Azt a tételt sem tagadták, hogy az emberek biológiai származásuk szerint egyazon genetikai osztályba tartozó élőlények, tehát valamennyien egyetlen fajhoz tartozunk. Az emberi nem – mondták – sajátos faj, nincsenek nembeli osztályai, de a fajnak vannak alfajai, melyekben rendszerint etnikai származásuk szerint elkülönülő csoportokba tömörülnek fajtestvéreink. Ezek szerint biológiai, társadalmi, gazdasági és kulturális jegyeik alapján rendeződnek az emberek csoportokba. Végkövetkezésként kimondták, hogy az ember különféle etnikumokba szerveződve alkotta meg önmagát.

Az eredményt tekintve úgy tűnik: kettősség jellemzi korunk tudományos gondolkodását, hiszen az ember, illetve az etnikum egy Janus-arcú tudományban egyesül, a néprajz által felfedett kettősség fajunk sajátos teljesítménye az élővilágban. Ennek a kettősségnek megállapítására törekednek a hétköznapi ész szintjén állók és ennek vizsgálatát végzi el – tudományos alapon – a néprajzos.

A disciplina tehát az ember tudománya, melynek révén bebizonyíthatjuk, hogy az etnikai határok egyúttal az egyes embercsoportok, társadalmak által kialakított környezeti és szellemi kultúrák tartományainak határai. A határokat észlelik az egyszerű emberek, tükrözi a közgondolkodás, a tudomány megerősíti vélekedésük helytálló voltát. A népek (ezt állítják a tudomány képviselői: jóllehet egymással kulturális kölcsönhatásban állnak) sajátos, egyedi kulturális jegyekkel, sőt identitástudattal rendelkeznek, továbbá (ugyancsak e tudomány művelőinek véleménye szerint) ez különbözteti őket meg egymástól, mivelhogy a törzsi társadalmakban kialakult a „mi” azonosságtudata.

Ha meg akarjuk ismerni a társadalmat és kultúráját, mindenekelőtt el kell fogadnunk, hogy az emberek etnocentrikusan gondolkodnak. A világ az emberek szemében – etnikailag csoportokra oszló – társadalmakból áll, az etnikumokon belül értelmezik az emberek kulturális környezetük szerepét, etnikumonként differenciálják az egyes társadalmak mentális teljesítményeit és arra is – csak az etnikai csoportképződés alapjain maradván – képesek magyarázattal szolgálni arra, miért is élnek és gondolkodnak a saját etnikum körén kívül élők másként?

Az alapvető probléma ezek után annak eldöntése, hogy a saját körön belüli és kívüli világok között megállapíthatunk-e értékrendbeli különbségeket? Vannak-e fokozatok, hierarchizált-e etnikailag az emberiség?

„Mi” és „mások”

A „mi” a világon mindenütt azt jelentette, hogy „mi” mások vagyunk, mint a környezetünkben élő embercsoportok. Szomszédaink értelmetlenül karattyolnak, ezzel szemben mi nem, hiszen valamennyien megértjük egymást, mert egy nyelven beszélünk, nyilván azért, mert alkalmasint közös őstől származunk, „mi” tehát közösen birtokoljuk territóriumunkat. (Gondolkodásunk – úgy látszik – emlékeztet mindarra, amit számos faj magatartásában tapasztalhatunk az állatvilágban.) „Mi” (ahogyan például Kanada és Grönland poláris lakói mondják) ’emberek’ (*inuit*) vagyunk. Ugyanakkor és ugyanott más a véleményük róluk a tőlük délebbre lakó indiánoknak, akik őket *eszkimó*knak (’nyershúsevő’knek) hívják. Japán őslakója, az *ainu* magát ’ember’nek nevezi. (A japánok viszont ’kutyafi’nak emlegetik az *ainu*t.) De nem kell a világ végén keresni a példát!

A magyar név etimológiája szintén ’ember’ jelentésű. A szó rokona az (azonos jelentésű) *manszi* névnek. A *manszi*król az összehasonlító nyelvtudomány művelői meg is állapították, hogy a magyarok legközelebbi nyelvrokoni, közös a származásuk a magyarokkal. A *szamojédok* magukat ’ember’ névvel illetik (*nyenyec*, *enyec*, *nganaszan*), míg nem elnevezésük a tőlük délebbre lakók, mindenekelőtt az oroszok értelmezésében *szamojéd* = ’önevő’, azaz ’kannibál’ jelentésű, holott semmilyen adat nem utal arra, hogy ezek az emberek valaha is emberevők lettek volna! Az i. e. I. évezred eurázsiai tajaövezetének vadász-halász lakói ők valamennyien. Később jelentősen átalakult egyes csoportjaik (köztük a magyarok) életmódja. A nevük azonban megmaradt. A magyaroknak is megmaradt az önelnevezése, holott nevük megváltozott szomszédaiak szóhasználatában, a magyarokat már nem hívták magyarnak, a magyarok neve (feltehetően több

mint kétezer esztendeje) az európai nyelvekben már nem az erdők és mocsarak vadászhalsz népségéről, hanem egy egészen más történelmi helyzetben, a ligetes sztyeppén élő – nomád – pásztornépről árulkodik.

A környező nyelvekben ugyanis a magyarokról megemlékezve nem önelnevezésüket használják, hanem egy másikat, egy török törzsnevet: az *onogurt*, amely vengrij, hongrois, ungarn, hungary stb. alakban él tovább az európai nyelvekben. Alkalmassint a magyarokat abban az időben (a 9. században), amikor lejegyezték – a ránk maradt írásos emlékekből kitetszően – ezt a nevet, uralkodó törzsként emlegették az *onogur* törzseket vezérlő magyar törzset. Ez egy törzsszövetség volt, neve az egykorú forrásokban csak az utóbbi alakban szerepelt (*onogur* stb.) és eredetileg 'hét nyíl' jelentésű volt. (Persze a hetes fiktív vagy mágikus számjel is lehetett, hasonlóan a „hét főbűnhöz”, a „hét törpéhez” vagy a „heted-hét országhoz” stb.) Jóllehet a „magyar”, illetve az „onogur” két népnév, azaz két kifejezés, de egyidejű használatuk egykor mégis indokolt volt, mert mindkettő másokra vonatkozott. Az „onogur” tudniillik egy törzsszövetséget jelölt, a „magyar” pedig a vezető törzset. Legalábbis akkor, amikor ezt a törzsszövetséget megemlítik a korai középkor elbeszélő forrásaiban az arabok, a bizánciak, a keleti szlávok és a nyugat-európaiak. A „magyar” végül a „hét törzs” neve lett a honfoglalás után, az államalapítás révén, mert az uralkodó törzsfőnök familiájából származott a dinasztia, majd a királyság szervezetében a magyar „nem” (mai névalakjában nemzetség) integrálta a többi törzshöz tartozókat.

Minden jel arra utal, hogy a „magyar” eredetileg egy totemisztikus hitű vadásznépség önelnevezése lehetett. A magyar nevet – életforma-változásaik ellenére is – megőrizték leszármazottaik a ligetes sztyeppe ökokinózisában. Alkalmassint ez a névhasználat a szerencsés véletlen esetét, a kivételeset példázza. Hiszen – mindent egybevetve – a két név végül is két (egymástól különböző) történelmi korszakot, egymástól eltérő, különböző állapotú társadalmat sejtet.

Európában vannak másfajta névfejlődések is. Valamennyi tükrözi (a maga módján) az egy nyelven beszélő közösség múltját. Észak-Franciaország lakói például franciául beszélnek és állampolgárként franciának vallják magukat, noha úgy tudják, hogy eredetileg *normannok* ('északi ember'ek) mindannyian, akik Normandiában élnek. A *normannok*ra nevüket alkalmassint környezetük ragasztotta rájuk, ők maguk eredetileg aligha használták önelnevezésként. A környezetük azért nevezte „északiaknak” őket, mert Észak felől jöttek mostani hazájukba. Történetük tehát bonyolultabb a névetimológiánál. Normandiában az őslakosság – ezek szerint – *kelta*, rájuk *viking* eredetű *normannok* telepedtek, majd a körülöttük élők a hódítókról nevezték el a táj lakóit. A szomszédos *bretonokat* (mert lakóterületük adottságai jóval kedvezőtlenebbek) nem szállták meg a vikingek, meg is maradt *kelta* nevük, amely rokona a *britnek*. A francia nemzetállam és a francia nyelv később, a középkor múltán alakult ki, Bretagne lakóit bekebelezte a francia királyság, ám a kelták továbbra is megőrizték nevüket. A Szicíliát meghódító és királyságot alapító *normannok* viszont nem adtak népvévet a mediterrán sziget lakóinak.

A keleti szlávok törzseit a rájuk telepedett *vikingek* (*varégok*), a 'vörös'ök, a *russzok*, tehát az uralkodó csoport származása és nyelve nyomán nevezték el.

A *brit*ek őshonos kelták, őket hódították meg az *angolok* és a *szászok*, amikor elhagyva Dániát, illetve a Fríz-földet megszállták az európai kontinentstől – a Csatornával különválasztott – szigetet. Az *angolok* ma azt vallják, hogy Nagy-Britanniában laknak. A középkori Britanniát, azazhogy Angliát (a már franciának tartott) *normannok* hódították

meg az ezredfordulón, de az őslakók – az uralkodó arisztokrácia egy részét kivéve – nem lettek *normanná*, még kevésbé *franciává*.

A származás fontos motivációja a nemzeti hovatartozás érzésének és alapvető problémája az önazonosság tudatának. A *belga* eredetileg egy törzs neve, a belga államban (tehát a mai Belgiumban) *flamandok* és *vallonok* laknak, akiknek nyelvi és mentális ellentétei hírhedté váltak.

A különböző korszakokban és helyzetekben megfogalmazott elnevezéseket tehát megőrzi az utókor, annak ellenére, hogy rendszerint már értelmét veszítette eredeti jelentésük. Az egy nyelven beszélő emberek csoportjának nevét akként konzerválja a tudat, hogy a nevek különféle történelmi alakzatokon át használatban maradnak és befolyásolják a környezetükben élő emberek gondolkodását, majd a sajátjukat is – egészen modern ipari társadalmakban élők nemzeti önismeretének kialakulásáig. Végeredményben a névhasználat a törzsi társadalmaktól és a prehistóriától kezdve közhasznúvá vált névadási szokásokkal kezdődik és korszakokon át ível a korunkban elfogadott elnevezésekig. A két szélső pólus jelentéstartománya között természetesen jókora különbséget sejtető életmódbeli változások sorozatával kell számolnunk. A kezdeteket illetően (a mondott példánál maradvá) totemisztikus hitű társadalmak világa dereng fel a múltban. A kortársi állapotokat ellenben a paternalista állam működésével kapcsolatos funkciók ideológiai tételei töltik meg. Az USA-ban például beszélnek a *nation*-ról ('nemzet'), amelyet azonosítanak az *american people*-al ('amerikai nép'). A közelmúltban a Szovjetunióban (ahol a hivatalos nyelvhasználat minden mást megelőzően az orosz volt) beszéltek a népi kultúra (*narodnaja kultura*) megnyilvánulásairól, noha azokkal orosz, belorusz, kirgiz, üzbég, grúz stb. származású emberek reprezentáltak, mert valamennyien egy államszövetségben (*szojuz*), a mi országunkban (*v nase sztranye*) éltek. A hivatalos fogalomhasználatban az államszervezet, tehát a politika szavatolta az összetartozást, nem pedig a származástudat. Az etnicitásra (a hivatalos szóhasználatban) a *narodnoszty* (nemzetiség') kifejezés használatával utaltak több-kevesebb sikerrel, mert az etnikai származást (pl. az „orosz” esetében) csakúgy jelölhette a *narodnoszty*, mint a vallási hovatartozást („zsidó”). A példákat hosszasan lehetne sorolni annak igazolására, hogy a közgondolkodás, a hivatalos névhasználat korántsem mondható uniformizáltnak és következetesnek még korunkban, a globalizáció kezdetén sem. Sok a huzavona, milyen lehet a Kárpát-medence államaiban a nyelvhasználat, a nemzeti himnusz, lobogó, címer stb., mi illeti meg az államalkotó nemzet nyelvétől eltérő módon beszélőket? Sem a politikában, sem a tudományban nem tudnak igazságot tenni. Az esetek többségében mindenütt az történik, hogy elfogadják a politikusok ajánlatát. Itt azonban a világpolitikai erőviszonyok alakulása szabja meg a döntéseket. A Trianonban történt döntések során nem számoltak a realitásokkal. A II. világháború után megvont államhatárok is arról árulkodnak, hogy pl. Kelet-Közép-Európában a kívülállók pillanatnyi érdekei határozták meg, milyen nemzetállami szervezeteket alkot a népesség. Churchill és Sztálin elhíresült „levélváltása” a jaltai konferencián, amikor egy papírfecsnire írva a neveket, milliók sorsát határozták meg, de aligha számoltak az emberek reális érdekeivel, történelmi tudatával stb. Afrika, Ázsia – a 20. században keletkezett – államalakulatainak etnikai feszültségei szintén azt bizonyítják, hogy más, döntést hozó politikusok sem bizonyultak államférfiaknak (kurd-kérdés, India–Pakisztán ellentétei stb.). Kérdéses tehát, hogy van-e a történelemben realitást formáló, koherens az etnikai tudat, illetve kortalan az indoktrináció, mely kielégíti mindenféle állapotú társadalom gondolkodását? A románok a dáko-román kontinuitást bizonygatják, a szlovákok szerint ők a Nagy Morva Birodalom örökösei. A 19. századi francia történetírók elsősorban a rómaiak leszá-

mazottainak tekintették kortársaikat. Németországban mindenekelőtt a viking hagyaték történelemformáló szerepét hangsúlyozták. Még a dél-németektől sem tagadták meg az északi hagyományokat. Ezekben az elméletekben több a politikai divat, mint az igazolt tény.

A konkrét értelmezés fogyatékoságai bosszút állnak a kutatón. Idővel megcáfolják, el kell szenvednie a vereséget. Mások eleve kitérnek az állásfoglalás kötelezettsége elől. Persze, hogy van példa arra is, vagy legalábbis föltételezhető, ha kutatói – az etnikai alapok elhatárolásakor – nem fordítanak megkülönböztetett figyelmet arra, vajon a történelmi fejlődés milyen állapotában működik valamely társadalom? Ha ez így történik, az úgy viszonylag egyszerű. Minden könnyen áttekinthető. Úgy látszik: kortalan, mondhatni örökérvényű kategóriákban is lehet gondolkodni. Holott a részletkérdésre adandó válaszokból más következtetésre lehet jutni, a tudomány képviselőitől pedig el lehetne várni az ellenkezőjét. Fel kell tételezni a tudósokról, hogy a konkrét megfogalmazására törekednek. Igényük azonban (sajnos) többnyire kielégítetlen marad.

A közgondolkodásban más szokások irányadóak. Akik az etnikai hovatartozást egyszer s mindenkorra adottnak vélik, úgy okoskodnak, hogy a prehistória óta nem ment át alapvető változásokon az etnikum önértékelése, illetve környezetének róla alkotott véleménye. Akik így vélekednek, mindannyian abban a tévhitben élnek, hogy a történelmet még kronológiailag mérhető közegként sem kell értékelniök. Azzal pedig már senki sem törődik, hogy a társadalmak különféle történelmi korszakokban – a maguk különösségében – más minőségeket testesítenek meg. E tárgyban közzétett értekezések nem a „mi”- és a „ti”-tudat ellentmondásairól szólnak. Szakpublikációk, amelyekben a kultúra egy-egy részletéről, az életkörülmények valamely cikkelyéről mondják el véleményüket. A kultúra vizsgálatok többnyire feltételezik, hogy a kultúra „kortalan”, ezért minden egyes társadalomban másként észlelhetjük megvalósulását.

Például a közelmúlt nagy hatású néprajzi teoretikusa, Claude Lévi-Strauss azt vallotta, hogy a néprajz tudománya (szóhasználatában az embertudomány) semmiképpen sem eszköz annak méricskélésére, hogy az egyik társadalom fejlettebb a másiknál, míg nem a másik elmaradottabb nála, mert ezeknek a distinkcióknak a megállapításával egy lépéssel sem jutunk előbbre, ha meg akarjuk érteni, miféle élőlény az ember? Nyilvánvaló, mondotta, hogy Párizs lakói és az új-guineai Astrolabe-öbölben – kis kertjeiket művelő – pápuák más kulturális rendszert működtetnek, ám mindkét példa a maga módján intéger egész, a bennük élő ember másként alkotja újra naponta a világot. Hogyan teszi? Erre a kérdésre kell – szerinte – felelnie a kutatónak!

Úgy tűnik tehát, hogy a feladat megoldása (legalábbis az első látásra) felettébb egyszerű. Csakhogy többen arra figyelmeztetnek, hogy Claude Lévi-Strauss felemás magyarázattal állt elő. Hívei közül még azok is, akik tételét visszhangozzák, mégsem kerülhetik meg azt, hogy megmagyarázzák, vajon miféle problémák feloldása járult hozzá a világ történetében lezajlott változásokhoz, éppen ezért nem hanyagolhatják el az események bemutatását. Ugyanők a mondott okok miatt arról sem mondhatnak le, hogy ne keltsék azt a látszatot: megértették, miért is van a tényeknek, tehát az okoknak időrendjük? Mi az oka annak, hogy minden egyes társadalomban arra használják fel az emberek ismereteiket, hogy a nekik megfelelő, ám a másokétól különböző kultúrát alkossanak? Miért és miként különböznek egymástól a kultúrák? A kutatók, akár akarják, akár nem, kénytelenek szembenézni azzal a ténnyel, hogy a folyamat, olykor még maga a történelem is óhatatlanul vizsgálataik tárgyává válik. Ennek ellenére annak a ténynek elfogadása, hogy az emberek a történelemben különféle rendszereket, tehát életminőségeket bizonyító kultúrákat építenek fel, inkább deklaráció, mintsem kutatási program.

A nehézség mindenekelőtt abból adódik, hogy a kultúrák kutatása évszázadok óta tudatformák: szokások, műalkotások, fogyasztási divatok alakulásának felderítésére irányul. Az életmód, az emberek maguk teremtette tárgyi környezetének világa más szabályok szerint alakul, a különbségekre a kultúra teoretikusai nem sok figyelmet fordítanak.

Cseppben a tenger

A néprajzos természetesen tisztában van azzal, hogy az emberiség történetét korszakokra szokás osztani, maga is ír arról, hogy volt ókor, volt középkor és most a legújabb korban élünk. A baj az, hogy a korszakok elhatárolását és egymástól való időtávolságát, nemkülönben a bennük lejátszódó események megítélését saját szempontjából ejti meg. Relativizálja az egyetemes történetet. Mindamellett azt állítja, hogy kultúrtörténetet ír, amikor is tisztában van a kultúra törvényszerűségeivel. A kultúra – mondja – átnyúlik a korszakhatárokon, sajátos karaktere van. A kultúra természetét az etnikum határozza meg.

A néprajzos tehát úgy véli, hogy neki (minthogy a hagyományozásról értekezik) nem kell körömszakadtáig ragaszkodnia a kultúra kronológiai rendjéhez, írásában lazán kezelheti a korszakokat elválasztó határokat. Az emberek – szerinte – gondoskodnak arról (akár tisztában vannak azzal, mit tesznek, akár nem), hogy hagyományaik történelmi korokon át alakítsák gondolkodásukat, együtt élnek tehát hagyományaikkal, mert közben többé-kevésbé sértetlenül megőrzik a hagyományok funkcióit és jelentésüket. A néprajzos azzal indokolja eljárását, hogy egyrészt ő maga nem történetíró, másrészt historikus kollégájától eltérően szinte kortalan tényeket kell bemutatnia.

Ebben meggyőződésével nem áll egyedül. Van még a néprajzon kívül más tudomány is, amelynek művelője meg van győződve arról, hogy az általa választott módszer létjogosultságát a kultúra természete indokolja, továbbá, hogy csakis a kultúra nem kronológikus bemutatása lehet az egyetlen megoldás, ha valaki le akarja írni a környező anyagi és szellemi világ szabályait. A 19. századi régészeti felfedezések eredményeként (a leletek időrendjét, tipológiáját alkalmazva akarván tisztázni) kidolgozták a kőkor, bronzkor, vaskor periodizációját. Ez egy evolucionista elmélet, ma már tudjuk, hogy a bronzkori társadalom másként működött az Égeikumban, mint Dániában, de a bronzkor kategóriáját ma is alkalmazzuk – jobb híján – a tudományban.

A 20. században egyre többen hajlottak arra, hogy Ádámtól és Évától tartó leszármazás-történet előadásához nem kell ragaszkodniuk. Állapotrajzot kell készíteniük, hacsak nem akarnak romantikus ihletéssel történeteket kanyarítani! Az európai népi kultúrákat értelmező néprajzosok zöme a huszadik században szembefordult a 19. századi romantikus elődökkel. Ezt részben az európai társadalmak néprajzáról írottak hiányosságai kényszerítették ki, részben pedig annak belátása, hogy sok tévedést követtek el azok a 19. századi tudósok, akik a többi kontinens bennszülöttjeinek bemutatására vállalkoztak. Követőik már azt tapasztalták, hogy a hagyományos környezeti kultúra nem a távoli múlt változatlan öröksége, mert a kutató által megfigyelhető belátható időn belül élt nemzedékek hagyatéka. Meg kellett változtatniuk álláspontjukat. Az emberek csoportokban élnek, kommunikálnak és kollektív hagyományokat hagynak az utókorra. Minden statisztikai vizsgálaton alapuló tudomány ennek a meggondolásnak köszönheti létjogosultságát. Ezeknek a diszciplínáknak a művelői azt hirdetik, hogy nem tételeket illusztrálnak véletlenszerűen összeszedett adatokkal, hanem reprezentatív tényekből

összeállított adatsorokból vonnak le – törvényszerűségekre utaló – következtetéseket. Amióta a statisztikai vizsgálat (a közgazdaság, a szociológia, a demográfia stb. alapvető módszere) polgárjogot nyert, művelője hozzászólt ahhoz, hogy az ő dolga valamely történelmi helyzet (egy időmetszet) leírása, és nem kell törődnie az események időrendjének bemutatásával. Ez az elgondolás a 19. század nagy tektonikus társadalmi mozgásait leképezni akarók szellemi erőfeszítéseit gazdagította, de csak a 20. század második felében nyerte el a humaniorákban a polgárjogot. Ekkor már nyíltan hirdették, hogy nem teóriákat kell gyártani, hanem egy-egy társadalmat tanulmányozni és részletesen leírni működését!

A 20. század eleje óta végrehajtott fordulat (letagadhatatlan előnyeit elfogadva) mégsem szakította el a néprajzosokat a 19. századi elődöktől. Jóllehet változtattak a kutató nézőpontján, máshonnan látták és láttatták a világban zajló eseményeket, de a kortalanság hagyományelméletét nem tagadták meg. Eljárásukat másféle előfeltevések, divatos elméleti megfontolások, elsősorban a pszichológusok (főként Sigmund Freud) felismerései táplálták, amelyeknek nyomán nyilvánvalóvá vált, hogy az emberek cselekedetei mögött (mintegy azokat irányítóan) olyan – biológiailag értékelhető – tényezők húzódnak meg, amelyek végül is akaratlagosan befolyásolják cselekedeteinket.

Egyidejűleg számolnia kell a szaktudomány művelőjének azzal is, hogy a társadalomtudományokban történekekkel egyidejűleg, sőt azelőtt, meg azóta a kronológiailag rendezett adatsorok elemzésének is van, sőt mindig volt létjogosultsága. A folyamat, az idősor, a hagyomány tényeit mindig is érzékelték az emberek. Kérdés, hogy miként? Amióta világ a világ, az emberek totemoszlopokat faragtak, táblaképként családfákat pingáltak, leszármazási krónikákat írtak. A kutató jól tudja továbbá azt is, hogy az uralkodók tetteinek krónikája évezredek óta kultivált műfaj, ebből következően a politika eseményeinek elbeszélése úgyszintén. Az akadémikus tudományosságban a politika történetíróját Franz Leopold von Ranke ültette trónra a 19. században. Mindamellet minden egyes historikus meg volt és van győződve arról, hogy maguktól értetődően az általuk tárgyalt tényeknek van időrendjük, mivelhogy a történelmi tény egyedi és megismételhetetlen, következésképpen az egymást váltó, különféle személyek által képviselt hatalmi rend idősorba rendeződik, tehát mindennél nyilvánvalóbban kronológiailag célszerű áttekinteni a politika eseményeit. Még csak az sem állítható róluk – mondják, hogy egyidejűleg több is van belőlük, nem kell tehát párhuzamosan ismétlődő jelenségeket regisztrálnunk! Éppen ezért a közkeletű gyakorlat az, hogy ha valaki történetíróként készíti el írásművét, egyáltalában nem kötelező foglalkoznia a jelenségek egyidejű ismétlődésével. Ezzel szemben a kultúra teoretikusa úgy véli, hogy a társadalom életét nemcsak a politikai fordulatok határozzák meg, hanem a társadalom tagjainak mindazon megnyilvánulásai, melyeknek segítségével az emberek átalakítják természeti és társadalmi környezetüket vagy gondolatilag leképezik az őket körülvevő világot. Sokan vannak, egyidejűleg csaknem valamennyien, akik – a mondottak szerint – egyformán viselkednek. Felismerésük nyomán a társadalomtudományokban messzire jutottak. Az iskolateremtők ugyanis rájöttek arra, hogy az emberek környezetüket társas kapcsolataikat építve alakítják át, éppen ezért a kultúra és a hagyomány vizsgálata a társas kapcsolatok elemzése révén ejtethető meg.

A hagyományok átörökítéséről szóló tudomány azonban ekkor a visszájára fordul. A néprajzos nem foglalkozik többé programszerűen (idősorokkal ábrázolható) folyamatokkal, a hagyományozódás egészével. Noha elfogadja annak evidenciáját, hogy a hagyomány korszakokon át, egymástól különböző, tehát módosító hatású helyzetekben befolyásolja az emberek gondolkodását és ez a körülmény nyomot hagy alkotásaikon, de

– a dolog lényegét tekintve – a „részletek” bemutatását nem tekinti feladatának. Azt mondja, ha mondja egyáltalában, hogy a konkrét értelmezés mindössze feltevés, egy a sok lehetőség közül.

Holott ez a megközelítés nem alternatíva csupán, hanem az egyetlen megoldás. Akár megfogalmazza, akár nem, tulajdonképpen azt állítja, hogy a tudományos tárgyalásban a fő téma a jelenségek egyidejű gyakorisága (mely kiváltotta a statisztikai vizsgálatokat) és nem is tartalmaz idősorokat, hiszen a statisztika – állapotrajz.

A mondottak ellenére nekem az a meggyőződésem, hogy mindkét – eredendően különböző, tehát horizontális és vertikális irányú – megközelítésre szükségünk van, sőt arra is, hogy a két vizsgálati módszert ötvözzük egymással.

Ez azonban egyáltalában nem megy simán. Közkeletű vélemények szerint a néprajzosnak nem idősorokat, hanem állapotokat kell bemutatni, mert az állapotrajz önmagában elégséges alapot szolgáltat arra, hogy egy társadalom magatartását megértsük. Egyidejűleg ugyanis több korszakhoz tartozó tény reprezentálja a társadalom egyes rétegeinek magatartását. A néprajzosok többsége úgy látja, hogy vannak a társadalom történetében olyan csoportok, amelyek életmódja nem vagy alig változik meg az egyes történelmi korszakok során. A kultúra és az etnikum – időtlen, a társadalom mindennapjainak eseményei viszont gyorsan pörögnek. Az események a társadalom felszínén zajlanak, mindenekelött az elit életét változtatják meg. A társadalom mélyrétegeiben nincs hullámzás, minden nyugodt és (többnyire áthatolhatatlanul) sötét. Az egyes rétegek, illetve csoportok helyzetének érzékeltetésére vezették be a szubkultúra fogalmát. Azt állítják, hogy több idősíki fedezhető fel minden közösség életében, amelyek különféle szubkultúrákat (vagy társadalmi csoportokat) reprezentálnak egyidejűleg.

A civilizációkban bizonyosan így van, kivált Európában. Máskor viszont még itt is be kell érünk általánosságokkal, mert nyoma sincs az egy időben tapasztalható többidejűségnek, nem tapasztalhatjuk meg a különféle csoportok – eltérő időrendbe sorolható – magatartásformáit, mert nem észleljük a finomságokat, egyszerűen szűkszavúak információink. Szerencsére az mégis gyanítható, hogy a társadalom egyes csoportjai más kronológiai rendbe tartozó helyzeteket élnek meg. Az idősor feltételezése, a különféle időtényezők egyidejű érvényesülésének magyarázata tulajdonképpen megkerülése a valóságos problémának. Az objektív helyzet ugyanis az, hogy minden társadalomban különféle (történelmileg rangsorolható és idősorba állítható) csoport létezik, amelynek anyagi viszonyai koránt sincsenek közös nevezőn. A különbözőségek ellenére azonban van egy olyan érdekrendszer is, amely átfogja a többi és maga alá rendeli az egész társadalmat, áthatja annak (a részleteket tekintve ellentett érdekek érvényesítésére energiáit elhasználó) működését. Ha a társadalmat működő csoportok, tevékeny érdekérvényesítők összetartozó gyülekezetének fogjuk fel, tehát nem halott közegnek, hanem élő, történelmileg változó valóságnak, kiiktathatjuk a krónikaszerkesztés régi hagyományait a történetírásból.

A történelem helyett kultúrtörténet

Mások szerint ez a megoldás elfogadhatatlan. Aki hagyományos módon értelmezik és magyarázzák a történelmet, azoknak (mondják) jószerével csak idősorokban kell gondolkodni, hiszen (szerintük) a történelem egymást követő események láncolata. Azt állítják, hogy az egyidejű, párhuzamos, ám más korszakokból származó tények vizsgálatának eredménye – az esetek nagy többségében – kétes értékű teljesítmény. Ami a

múltba süppedt, az megismételhetetlen, a tények mind idősorba rendeződnek. Párhuzamosság nincs is az események történetében. A tudományos eredmények azonban naponta cáfolják ezt a merev gondolati szkémát. Óhatatlan, hogy újabb és újabb tényekre derül fény. A felfedezések az egész magyarázat korrekcióját szükségessé teszik, vég-eredményben ha előkerül valamilyen újabb adat, megkérdőjelezi az egész folyamattal kapcsolatos teória szavahihetőségét. A rekonstrukció bizonytalanul áll, lábai gyengék, szakadatlanul helyesbítésekkel kell javítaniok információképességét a szaktudománynak. (Lásd a régészeti kultúrák értelmezésében az ásatási eredmények módosító szerepét!) Ennek következtében az egész eljárás – önmagában értelmezhetetlenül – válik a tudománytörténet részévé. Azt állítják, hogy – a társadalomról szólva – a szembeötlő változásokat kell mindenekelőtt regisztrálni, a kronológiai rendben előadott eseménysorok ismertetése ad átfogó képet valamely társadalom működéséről. Ezt a teljesítményt természetesen a forrásadottságok határozzák meg. Arról lehet tehát – az idősoroknak megfelelő – beszámolót írni, minek tényeit regisztrálták már a múltban. Királyok, csaták, háborúk, éhínségek, politikai cselszövések stb. – íme a történelem, ahogyan azt (uralkodó módon) szokás bemutatni évezredek óta.

Elfogadott azonban egy másik megoldás is. A néprajz kultúrtörténeti felfogása szerint történetesen egészen másként kell vizsgálni és értelmezni a kronológiai rendet és a hagyományokat a tudományban. Nemcsak állapotokat kell elemezni, hanem rá kell mutatni arra, hogy magának a hagyománynak is története van. A hagyománynak van kezdete és van vége. A két szélső pont között van az a társadalmi közeg, amelyet etnikumnak nevezhetünk. Ez magyarázat (minthogy sokak reménye szerint, kiutat sejtetett a már jól érzékelhető zsákutcából!) hamarosan divatossá vált. Ennek köszönhetően a néprajzosok kezdettől fogva kacérokodtak a gondolattal, hogy szaktudományuk nem egyetlen társadalmi csoport tárgyszerű leírására való, hanem az etnikum származásáról adható magyarázat tudománya. A néprajzosnak kell a többi tudományokban felkészült kollégáik előtt szerepelve elfogadható történettel előrukkolni azzal, hogy valamely (a környezetétől eltérő nyelven beszélő) közösség milyen származású, milyen okok miatt őrizte meg nyelvét és kultúrájának alapvető jellemvonásait. Ennek következtében a néprajzosoknak is (olykor jobb meggyőződésük ellenére!) be kellett látniuk, hogy még a néprajz tárgya is a história! El kell fogadniok tehát azt a tényt, hogy a hagyományozódás történelmi vagy legalábbis idővel mérhető folyamat. Ennek feltárására azonban nem sok fáradságot fordítottak. Ez részben rajtuk múltott, részben pedig a történelem feltárására hivatott tudományok képviselőinek teljesítményein. Így vagy úgy, ilyen lett a társadalommal foglalkozó tudományosság.

Az etnikum, a hagyomány és a történelem fogalmi megfeleltetése különösen a nemzetállamok kialakulása korában vált divattá, amikor a romantikus történetírást az a meggondolás hatotta át, amely szerint a nyelvi és származás szerinti összetartozás az etnogenetikai tényezők elkerülhetetlen következménye. Akkoriban még semmiféle csábítást nem éreztek arra, hogy állapotrajzot készítsenek. Beérték azzal, ha a jelent és a feltételezett eredet távoli állapotát – gondolatban – összekötötték egymással. Még a kronológia bemutatásához szükséges adatokkal is csinján bántak. Meg voltak győződve arról, hogy nem kell elveszniök a részletekben! A „történetiség” elvének hangoztatása következképpen még nem járt együtt a történelmi tényeinek konkrét értelmezésével. Az etnikai származást és a két távoli társadalmi közeg megfelelésének lehetőségét evidenciaként fogadták el. Nem zavarta őket, hogy a párhuzam megvonásakor egyfelől tapasztalatokra, másfelől feltevésekre alapoztak. Ez a gyakorlat mégis érvényben maradt mindmáig. A „történetiség” inkább deklarált tétel, mintsem kutatási program. Hunfalvy

Pál írói munkásságát még az a felfogás hatotta át, melynek jegyében a néprajz az etnikum, a hagyományaival élő, egy nyelven beszélő közösség történetét mutatja be. A nála fiatalabb Jankó János tiszántúli halászszerszámokat vetett össze szibériaiakkal, hogy következtetni tudjon – az általa felismert hagyományokat ismertetve – a finnugorok ősi halászati módszereire. Diószegi Vilmos ugyanezen megfontolások szerint járt el, midőn a samanizmus vélt emlékeit kutatva Magyarországon, magyar pásztorok babonás képzeit, illetve a Szibériában élő samánok szertartásainak mentális indítékait és a révüléshez szükséges kellékeket vizsgálta. A samán- (illetve táltos-) kutató is elérkezettnek látta az időt arra, hogy előadhassa a samanizmus rekonstrukcióját. A kétféle földrajzi és történelmi környezetben élő embercsoport képzeiteinek, rítusainak összehasonlítása – szerinte – indokolt, sőt helyes, gyümölcsöző eljárás, mert egyedül alkalmas az etnikum hagyományai továbbélésének felderítésére. Szerinte az alföldi pásztorok azért őrizték meg a „samánhit” emlékeit, mert őseik magyarok, avarok, azaz szeppei származásúak, míg nem a Dunántúlon kudarcot szenved a kutató, hiszen akik itt élnek, zömmel szlávok leszámazottai. Nem ő volt az egyetlen, aki így vélekedett.

Szokás volt (szokás ma is) a külterjes nyájtartás 19. századi üzemmódjáról azt hinni, hogy az ott élő pásztorok szellemi élete többé-kevésbé változatlanul megőrizte mindazokat a képzeteket, amelyek mások számára is szembeötlő módon bizonyítják a nagy magyar Alföldön a népvándorlás kori nomád magyar törzsek munkakultúrájának és szellemi életének emlékeit. „Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon”, ezt állította Madarassy László. Madarassy László naiv teóriáját cáfolta Tálasi István, már tudományos pályakezdőként, mikor első könyvének címet adott. („A Kiskunság népi állattartása”). Sajnos ő és mások sem vállalkoztak azonban arra, hogy miközben ismertették a tárgyuknak választott tényeket, egyidejűleg le is írták volna a többi európai tájon működő pásztorkodó állattartás hasonló eseteit, tehát végeredményben olyan következtetéseket vontak le, amelyeneket vizsgálódásuk előtt már feltételeztek. Ahány irányzat, annyi vélemény, de a módszer mindenképpen alkalmas, hogy feltevéseikből bizonyíték váljék. Gunda Béla úgy vélte, hogy „ó-európai”, máskor „balkáni kultúrelemek” időbeli rangsorára telepedtek rá az „európai kultúrréteg” tényei a magyar parasztok gazdálkodásában, építkezési szokásaiban stb. Gunda Béla egész pályafutása során történelmi rétegek, illetve az őket meghatározó (és egyébként csak feltételezett, bizonyítatlanul maradt) etnikai érintkezések állapotainak jellemzését tekintette feladatának, majd – publikációiban itt-ott – rátért a bűvópatakszerű folyamat történelmi bemutatására is. Ez a tudományos gyakorlat ma is elfogadott módszer a magyar néprajzi közgondolkodásban, sőt a társadalomtudományok művelőinek szemében is. A modern urbanizáció korszakának, a 19. század második felének és a 20. század elejének „népi kultúrájáról” írva, van aki azt gondolja, hogy a parasztkultúra „polgárosodásáról” értekezik. Csakhogy a polgárosodás más környezeti kultúrát alakított ki a 14–15. századi Toszkánában vagy a 15–16. századi Flandriában, amit itt létrehozta, annak a kelléktárnak sok darabját évszázadok során másolgatva-alakítva hódoltak mások is a kontinensen áradó divatnak. Így tettek a magyarok is, akik közül először a nemesek, majd a polgárok alkalmazkodtak az idegenből érkező korszakhoz. A történet értelmezésének problémája az, hogy a divat adaptációját a parasztok is megtették, ám jóval annak előtte, hogy a modern urbanizáció kibontakozott volna a magyar történelemben. Tehát mikor és mitől „polgárosodott” a népi kultúra?

Míndezek a tudományos erőfeszítések inkább átmeneti sikereket hoztak, tartósan nem épülhettek be a társadalomtudományokat átfogó történetfelfogásba. Így volt ez Nyugat- és Közép-Európa országainak tudománytörténetében is. De végül (valamennyi

lehetséges megoldást számba véve) a kutatóknak inkább a kudarcélményük győzedelmeskedett, és arra ösztökélte őket, hogy tekintsenek el az egyedül üdvözítőnek vélt teóriáiktól, sőt a továbbiak a történeti eszmefuttatások helyett inkább közvetlenül megfigyelt társadalmukról szóljanak, mert immáron a korábbiaknál részletesebb leírásokat kívánnak közreadni.

Egy másik munkaterületen, az Európán kívüli bennszülött társadalmak vizsgálatában szintén felléptek a „történetiség” igényét hangoztatva, s arra törekedtek, hogy az archaikus civilizációk előtti társadalomtörténetet rekonstruálják egy-egy etnikum hagyományait vizsgálva. Gondolatilag a történelmet kultúrtörténeté egyszerűsítették. Így született meg – talán elsőként – a „Bécsi iskola” gondolatvilága.

Akik úgy gondolták, hogy óvatosabbnak kell lenniök, hajlottak az esettanulmányok elkészítésének időszerű voltát hangoztatva. A holisztikus írások, a funkcionalizmust hirdető dolgozatok szerzői azt a kétséget fejezték ki, hogy a kultúrtörténet megbízhatatlan módszer a távoli (az európaiak befolyásától még többé-kevésbé érintetlen) társadalmak vizsgálatára.

Mіндеzt látván, ha valaki nem sajnálja az elfecsérelt időt, már meg is fogalmazhatja a kérdést, vajon mi a több: a kevés vagy a sok? Mikor tudunk meg többet az emberekről, ha hagyományos szokásaik kialakulását és időbelileg mérhető megmaradását vizsgáljuk, vagy akkor, ha egy időmetszetben elemezzük a társadalom magatartását, hiszen abból kiderül, milyen is a konvenció?

A baj az, hogy a kérdés és a rá adandó válasz csak a formális okoskodás eredménye. Hiszen a gondolkodás nem korlátozódik egyszerű kérdések és a velük egyenértékű válaszok gyűjteményére. A folyamatok összetetten bonyolultak, a róluk alkotott fogalmak szintén.

A néprajzosoknál maradván elmondható róluk, hogy elsőként fedezték fel kortársaik között valamennyi társadalmat, amelyről úgy gondolták: tagjai a prehistória örökösiként tengetik életüket. Alighanem ezt a felfedezést annak köszönhetjük, hogy érzékelték a civilizációk antagonizmusa, illetve a civilizációk előtti társadalmak közötti különbségeket. Mindamellet az is érdekes, hogy az archaikus civilizációkban erre nézve nem tettek határozott, célratörő szellemi erőfeszítéseket. A tudomány az antikvitásban alakult ki.

Ekkor ugyanis a világ horizontja kitágult, és a civilizációs központban élők két nagy csoportra osztották az emberiséget. Az egyikbe azokat a társadalmakat sorolták, akik képesek magukról és környezetükről írásos beszámolókat készíteni. A másikba pedig azokat osztályozták, akik nem tudnak felmutatni ilyen teljesítményeket. Az írásbeli információ a társadalom szellemi életének legfőbb értéke. Az íráshasználat értékmérő, alkalmas arra, hogy az embercsoportok között rangsort lehessen megállapítani, segítségével a közösségek fejlődési sorba állíthatók. Az írásos korszak a história, az írástalan a prehistória. A probléma azonban már kezdettől fogva az volt, hogy sok – a história viszonyai között élő – társadalomban is léteztek olyan társadalmi csoportok, tehát a nagy társadalom együtt élt olyan marginalizálódott embercsoportokkal, amelyeknek tagjai analfabéták voltak. (Ha a társadalmat kultúraként értelmezzük, a csoport a szubkultúra, *vulgus in populo*.) A prehistória tehát, noha megelőzte a históriát, később mégis bennefoglaltatott a históriában, a két korszak képviselői nem helyezkedtek el a vízválasztó két meredélyén, egymást egészítették ki a mindennapok eseményeiben. Ezek szerint a mindennapi történelem két emberfajta egyidejű teljesítménye.

A legtöbb néprajzos a formális logika szabályai szerint értelmezi a világot vagy talán csak a hétköznapi ész mondatja vele mondandóját. Tévedéseinek oka – nyilvánvaló.

A história és a prehistória különbözőségének csapdájából kiútnak tűnt az „embertudomány”

A rangsor egyenlőtlen értékű tényeit nehéz volt összemérni egymással. Egyfelől feltételeztek egy abszolút idősort, mert ily módon lehetővé vált a prehistória és a história különválasztása, másfelől egyre nyilvánvalóbbnak tűnt, hogy számolni kell egy relatív idősorral is, a történelemben tehát regisztrálható némely prehistorikus társadalom működésének teljesítménye is.

Ami a kezdeteket illeti, a prehistória és a história különbözőségének felfedezése korszakalkotó eredmény gondolkodásunk történetében. A felfedezés ugyanis együtt járt mindkét korszak történelmi eseményeinek értelmezésével. Nagyon sokat köszönhetünk tehát az evolucionizmus 19. századi elkötelezettjeinek, hiszen kiiktatták a történelmi magyarázatokból a teremtést, az évezredek óta minden dolog kezdeteként képzeltek aktust.

Az evolucionisták tudniillik azt állították, hogy a társadalmat alkotó emberek (minként a többi élőlények) magukon viselik környezetük bélyegét, hiszen annak szülöttei. A problémák abból adódtak, hogy (évezredek beidegzettségeket felváltva) jutottak felismerésükhöz és elhasználták csaknem minden energiájukat. A tudósok – vállalva a feladattal együttjáró megpróbáltatásokat – észre sem vették, hogy nem is képesek végére járni a dolgoknak. Akik kitágították a történelem horizontját, jobbára csak arra maradt erejük, hogy leírják egy számukra eddig szokatlan, mondhatni idegen emberi környezetben mindazt, ami elébük tárult a prehistorikus állapotoknak nevezett közegben. Bár a prehistorikus kor sokáig sötét, az őstársadalom pedig titokzatos közeg maradt. De létezését nem lehetett többé letagadni. A múltrol szóló tudásunk kiegészült egy új fejezettel. A krónikáirást (amikor is uralkodók tetteiről és látványos eseményekről számoltak be az utókor okulására), teljesen és tökéletesen meg kellett újítani, a történelmi tudat alakult át.

Az észak-amerikai Lewis Henry Morgan rendező elvei szerint vadtság, barbárság és katonai demokrácia adott keretet a mindennapoknak, de az osztályozásról hamarosan kiderítették, hogy tévedéseken alapszik. A teremtésmítosz elutasítását díjazva Karl Marx és Friedrich Engels még azt állította, hogy Morgan a történelem materialista felfogását fogalmazta meg. Ez igaz és ritka kivétel a társadalomtudomány történetében. A történelem materialista felfogása filozófiai probléma. (A 20. századi neo-evolucionisták is kortársaik véleményétől eltérő filozófiai álláspontot foglaltak el.) A filozófia alapállás az oka annak, ha (jórészt a tekintélyelvűl vezettetve) vulgármarxisták (például a „szovjet tudományban”) mereven ragaszkodtak Lewis Henry Morgan teóriájához. L. H. Morgan kortársai közül mások arra a következtetésre jutottak, hogy a távoli múltból eredő hagyományok vizsgálatát megfordíthatják, a jelenből, az idők folyamán megkopottból következtethetnek az eredeti állapotra, a mában felfedezhetik a távoli múlt értékeit. Ezek a tudósok a kultúra tényei iránt voltak fogékonyak és nem igen érdekelte őket a társadalomelmélet filozófiai problematikája.

Az angol E. B. Tylor „hagyomány” (*survival*) teóriáját fogalmazta meg, tételeinek elkötelezett néprajzusként megváltoztatta a módszert, fordított a tárgy megközelítésének sorrendjén, nem a kezdeteket rekonstruálva tárgyalta a később „hagyományossá” vált folyamat eredetét, hanem megfordította a nyomkövetést, a mában már elmosódott nyomokból ítélte meg a kezdeti állapotokat. Ez a megoldás azonban nem elégitett ki többeket. A 19. század végének információrobbanása elbátortalanította a világban élő (és egykor élt) embercsoportok osztályozóit. Sokan tehát azt állították nemsokára, hogy maga az evolucionista elmélet is tévesnek bizonyult. A tudománytörténet úgy tartja számon, hogy a leíró esettanulmányok divatja következett el.

A német iskolán nevelődött, amerikai iskolaalapítónak lett Franz Boas személyes példával szolgált. Mások (mindenekelőtt Friedrich Ratzel) a földrajzi tényezőknek tulajdonítottak meghatározó szerepet. Ki is váltotta kritikáját. Bécsi jezsuita és világi ellenlábasaik kidolgozták a „kultúrtörténet” teóriáját. Persze végül is Pater Wilhelm Schmidt és eszmetársainak, akik a „történetiség” elvének mindenhatóságába vetették hitüket, divatja az evolucionista tanok szerint gondolkodók kudarcélménye nyomán terjedt el a 19–20. század fordulóját követően. Ekkor újszerűnek tündek a „kultúrtörténeti iskola” tézisei, pedig csak a régi sablont alkalmazták, akik immár új anyagokra alkalmazták a szabás-mintát könyveiket írva. A „kultúrtörténeti iskola” hívei tulajdonképpen visszacsempészték a teremtésmítoszt, kiiktatták spekulációikból az evolucionisták azon meggyőződését, hogy a környezet nyomására zajlik le a szelekció, a fejlődés magasabb fokozatát az emberi nem csoportjai önerejükben érik el. A „kultúrtörténet” képviselői tulajdonképpen vallási tantételeket propagáltak. Majd nemsokára sokan támadták nézeteiket, többen is kétségbe vonták megállapításaikat.

Talán a legfontosabb teoretikus Bronislaw Malinowski volt, aki élete alkonyán elméletileg is megfogalmazta, miért elégedetlen a divatos teóriákkal és miért kell ezeket felváltani esettanulmányokkal. Az egykori Osztrák–Magyar Monarchia szellemi életében gyökerező számtantanár alkalmasint „mindössze” arra törekedett, hogy leírja valamely társadalom működését. Az embernek vannak szükségletei, az egyes társadalmakban ezeket másként elégíti ki – mondotta. Évekig tartó terepmunkája nemigen adott neki sok időt a kronológiával kapcsolatos találgatásokra, vagy még inkább arra, hogy az időrendet tényekkel töltsen meg. Talán ez az oka annak, hogy a nagyon is gyakorlati okok miatt megfogalmazott magyarázatai (melyeket sokan magukévá tettek) nem elégítették ki sokak kíváncsiságát, az ellenlábások újabb kérdéseket fogalmaztak meg, ám csalódniuk kellett, mert a kérdések közül sok válasz nélkül maradt. Egyre inkább a társadalmak szociális kapcsolatainak vizsgálatára szűkült le az ember tudományának programja. Az angolszász nyelvterületen (mindenekelőtt Angliában) a szociálanropológia divatja széles körben hódított. Az irányzat hívei nem sokat törődtek a tárgyiasult életkörülményekkel, az emberi kapcsolatokra összpontosították figyelmüket. Ezáltal ugyan ismét közeledtek a történelem materialista felfogását vallók álláspontjához, de a környezetét megalkotó ember képét elfelejtették megrajzolni. Nemsokára meg is látszottak mulasztásaik súlyos következményei. A kulturális antropógia képviselői azért támadták őket, mert – mint mondták – nem léptek fel a teljesség igényével. A civilizálatlan társadalmakban uralkodó csoportképződési folyamatokról alkotott véleményükbe azt magyarázták bele, hogy a szociálanropológusok a biológia és a genetika szabályai szerint próbálják értelmezni az emberi közösségeket. Mindazonáltal ezek a polémiák mégsem találtak utat azokra a területekre, ahol az európai hagyományos társadalmak életkörülményeit és kultúrtörténetét kutató néprajzosok vizsgálták.

Persze a világban élők osztályozva, mindig is egyszerűbb volt az Európán kívüli élő idegenek helyzetét megítélni, mint a gyarmatbirodalmakat építő hatalmak alattvalóit. A modern világban közkeletű kifejezéssel szólva „természeti népeknek”, „benszülötteknek” emlegették a nem-európaiakat. Más nyelven beszéltek, más kontinensen laktak, más értékrend szerint alakították mindennapjaik eseményeit. Nem fenyegetett az a veszély, hogy az idegen átlép a mi közegünkbe. A világ horizontja kétségtelenül kitágult. Akik belefértek a világ civilizációs csúcán élők látómezejébe, megkapták osztályzatukat, rendszertanilag elhelyezték őket a képzelte fejlődésrend skémájában. Ekkor még senki sem vont kétségbe azt a feltevést, hogy a világ lakói rangsorolhatók, a csúcson a modern kapitalista társadalmakban élők foglalnak helyet, az osztályozást az ő (és csakis

az ő) szemszögükből lehet elvégezni. (Néhány emberöltő múlva Claude Levi-Strauss relativizmusa ezt a tételt tagadta meg.) Kezdetből fogva másként kellett jellemezni azokat, akik a prehistória letéteményeseiként éltek közöttünk, a mi históriánk részesei voltak, jóllehet tulajdonképpen idegenként tekintettünk rájuk. (A Charles Drawin és Herbert Spencer-korabeli kereskedelmi kiállításokon a rendezők ketrecekben „vademberek”-et is mutogattak a művelt nagyközönség okulására.) Ezt az ellentmondásos helyzetet nem lehetett magától értetődőként magyarázni. Bonyolult, ideologikus terhekkel súlyosbított elméletek születtek.

Azt sugallták, hogy egyes társadalmakat voltaképpen a prehistória vagy az archaikus civilizációk letéteményeseinek illik tekinteni. Minthogy a múlttal vagy a múlt élő képviselőinek tartott emberekkel kapcsolatos teóriák az európai típusú (így az észak-amerikai) civilizációkban születtek, megkülönböztették egyrészt a mostanság „harmadik világ”-nak mondott társadalmak berendezkedéseit, másrészt egy rész-társadalmat, az európai parasztokat (persze nyelvenként és nemzetállamonként elhatárolva csoportjaikat egymástól), mondván, hogy ők a múlt üzenetei. Az a világ, amelyben mi élünk, teljesen és tökéletesen különbözik az általuk lakottól. Gondolkodásukban a döntő érv az volt, hogy fajunk prehistorikus múltja tovább él, a parasztok életminősége szavatolja a hagyományokat, tulajdonképpen ennek köszönhetjük kultúránk és a vele egyenértékű etnikum hagyományait. Végeredményben azt állították tehát, hogy az etnikumot erendően a prehistorikus lét formálja. Az ősi, a prehistorikus volt a kultúra legfontosabb minősítése, tehát a tudományos publikációk szerzői nem is fukarkodtak a múlt magasztalásával. Azt írták (akár új-guineai pápuákról, akár svéd parasztokról esett szó), hogy a múlt öröksége a hagyomány, amit szájról szájra, nemzedékről nemzedékre (kultúraként) örökítettek az emberek. Nagyszámú szakpublikációban bizonygatták, hogy a neolitikum vagy a viking ősök gondolatvilága nem vészett a múlt sötétjébe. A hagyományban tovább él a múlt. A jelen elhomályosítja a múltat. Korunkig, a mi tudatunkig él tovább a hagyomány. Persze idővel kopik és fakul. Hogy ezt a helyzetet meg lehessen érteni, az emberi világ magyarázatában meg kell fordítani a logikai sorrendet! A néprajzosok tudós kortársai úgy gondolták, hogy a népélet kutatói felfedeztek egy eleddig szinte teljesen ismeretlen világot, az emberiség több mint kétharmadának mindennapi életkörülményeit, miután erre a felfedezésre más tudományszakokban nem tartottak igényt. Ennek a felfedezésnek köszönhető, ha a néprajzosoké lett a társadalomtudományok rendszerében elérhető legnagyobb teljesítmény az elmaradott társadalmakkal kapcsolatosan, amint-hogy az is kétségtelen, hogy felfedezésük jelentősége túlnő szakmájuk válaszfalain.

Az európai társadalmakban vizsgálódó kutatók a 19–20. század fordulójáig csaknem mind arról írtak, hogy a hagyomány egy nép származásában találja meg eredeti értelmét, az etnikum az a történelmi háttér vagy talaj, amelyben a hagyomány gyökerezik és táplálkozik. Skandináviában történetesen egy ősgermán kultúrára gondoltak. Milyen is volt az ősgermán kultúra Észak- és Közép-Európa határövezetében a vaskorban és mi maradt belőle, mit őriztek meg az itt élő parasztok? Például U. T. Sirelius a finn népi kultúráról írott kézikönyvének a „Finn törzs” (*Suomen suku*) romantikus címet adta. Mások is, akik a 19. században művelték tudományukat, a romantika apológéáiként közvetlen megfelelést tételeztek fel a múlt és a parasztok életkörülményei között. Előbb-utóbb azonban nehézségek merültek fel, többen megkérdőjelezték a romantikus ihletésű historizálás szavahihetőségét. Ez azonban nem zavarta a német nemzeti szocialista mozgalom elkötelezettjeit, akik a romantikus tan talán a legobskúrusabb változatát agyalták ki, aljas politikai célokat szolgálva nem tévedésektől hemzsegő provinciális tudományosságot teremtettek, hanem egy förtelmes mítoszt. Az ősi germán hagyományokat a

germán faj képviselőinek tulajdonították és azt hirdették, hogy ezt a legtökéletesebb kultúrát a legtökéletesebb emberfajta örökölte az utókorra. A fajelmélet terjesztői már elveszítették lábuk alól a talajt. A kultúrtörténet kutatói – a szükséges arzenál hiányában – védteleneknek bizonyultak és kiszolgáltatottjaik voltak. Mindazonáltal tulajdonképpen nem álltak egészen elszigetelten, egyedül, ám a fajelmélet hitszónokai kortársaiknál sokkal agresszívebbek és hangosabbak voltak.

A szláv népeket kutató néprajzosok is úgy gondolták még a 20. század első felében is, hogy minden szláv nyelvű nép kulturális hagyományában felismerhető egy közös szláv műveltség. Ez a meggyőződés hatotta át Kazimierz Moszynski iskolateremtő munkásságát. Lengyelországban a „krakkói iskola” még a hatvanas-hetvenes években tartotta pozícióit. Alapvető tételeik Lubor Niederle régészeti-kultúrhistoriai teóriájából valók. Egyidejűleg egy magyar kutató, Madarassy László szülőföldjén, a „kecskeméti pusztaságon” felfedezte „a nomád pásztorkodás” maradványait, majd Györffy István vélekedett arról, hogy a magyarországi településformákban („kertes település”, tanyarendszer) felismerhető a nomád magyarok gazdálkodási-települési gyakorlata, a soros-utcás falvakon pedig a szláv hagyományok hagytak nyomot.

A legtöbb néprajzos számára „kétpólusú” a világ, de a nagyobb baj az, hogy maga a világ az etnikum, amelynek kétpólusú a története, eleje az eredet, vége a kortársi állapot. Köztes tere a hagyomány mezeje. A kezdetet nyelvi tények segítségével lehet körülhatárolni. A véget a közbeszédrel és a vámhivatalnokokkal. Bár a nyelvészek többsége rengeteget fáradozott annak érdekében, hogy kimutassa, milyen jelentésváltozásokon megy át minden nyelv szókinca, teljesítményeik többnyire elkerülték a néprajzosok figyelmét. Ritka kivétel a nyelvész indíttatású Tálasi István, aki egy, a II. világháború után írott (sajnos teljes egészében kéziratban maradt könyvében, ahol az aratófolyamatokban a munka termelékenységének fejlődését vizsgálva, a sarló-kasza váltást mutatta be az európai parasztok aratási szokásaiban) „a termelés és a nyelv kapcsolatai”-ról értekezett, bizonyítván, hogy a parasztok milyen találékonyak, ha új technikai találmányok alkalmazásakor új kifejezéseket használnak. Tálasi István ebben a könyvében reálfolyamatokról írt, ritka kivételként bemutatta, miként zajlanak a történelem mindennapjai.

Egykori professzora, Györffy István számára még az szolgáltatta a felismerés élményét, hogy a magyarországi települési-gazdálkodási szervezet a népvándorláskor magyar, illetve az itt élt szlávok hagyatéka. Egy etnikum – vélekedett – megőrzi múltjának karakterisztikus értékeit. Ezeknek összessége a néprajz tárgya. A hagyományokat és a hagyományozódás szabályait ezért vizsgálja a néprajzos. Györffy István a II. világháború előestéjén írt programadó értekezésében (a történelmi realitásról megfelelően, kultúrharcba bocsátkozván) a nemzeti művelődésben érvényesített néphagyományról írt, azt állítván, hogy az „ősi magyar” vonások megőrzése szavatolhatja kortársainak függetlenségét, etnikus hagyományaikhoz hű nemzeti magatartásuk teszi lehetővé, hogy elkerüljék a német asszimilációt.

A 20. században több – eltérő kimenetű – „kultúrharc” keletkezett. A „mi” tudat többféle magatartást töltött meg. Györffy István teóriája szerint a „mi tudat” védekező funkciójú. A „mi tudat” Györffy István gondolatrendszerében ideológia, sőt szintiszta politika. A „mi tudat” tudományos teóriája arra való – szerinte –, hogy szembesítsék a mindennapi politikai divathullámok nemzetellenes áradatával, megakadályozandó a nemzeti önismeret romlását stb. Nem az egyetlen ilyen hangvételű megnyilatkozás a kontinens lakóinak eszmétörténetében.

A hagyományokkal kapcsolatos magyarázatok szerzőinek útja ugyanis a 20. században kétfelé ágazott.

Például az „ösi szlávság” örökzöld hagyományainak teóriáját Kelet-Európában egy imperialista nagyhatalom államelméletével pancsolták össze. A 20. század elején a cári imperializmus birodalmát igazolták – Lenin szavaival szólva – a „nagyoroszok nemzeti büszkeségével”. Később úgy vélekedtek (elsősorban a Sztálin által jegyzett publikációkban olvashatókat követve), hogy a világ legnagyobb „államszövetségében” (így a vezéreszme!) a kis népek etnikai hagyományait hivatott az államszervezet és a politika gondozni. Ezenközben nem feledkeztek meg arról, hogy a „szovjet etnogenetikai iskola” magyarázataiban hangsúlyosan az oroszok kulturális befolyására, sőt fölényére kellett felhívni a figyelmet. Ugyanakkor tüzzel-vassal irtották, *gulágra* száműzték a nemzeti önállósodást célzó törekvések képviselőit.

A másik irányzat vezéregyéniségei, akik többnyire – egykori vagy még érdekeiket továbbra is érvényesítő – gyarmattartó hatalmakban fejtették ki tudományos tevékenységüket, egyetemes emberi értékekre hivatkoztak. Azt mondták, hogy a többi kontinens bennszülöttjei hozzánk hasonló pszichével élék életüket, nem állítható róluk, hogy alacsonyabb rendű fajok gyermekei lennének. Nemsokára – teóriáik ismeretében – megmozdultak Európa filantrópjai is. A liberális politikai életet élő és eszmevilágú országokban akkortájt többen propagálták tehát az „örök emberi értékek” tanát, holott a romantika, a fajelmélet és a diktatúra „tudományos igazolása” számos európai országban nemcsak a kultúrpolitikát, hanem az államigazgatás mindennapi gyakorlatát is áthatotta.

Alkalmasint ennek köszönhető, ha a skandináv (germán) múlt svéd interpretációjának hagyományelméletével először Sigurd Erixon szembeszállt a második világháború előtt. A romantika zsákutcájából kibotorkálni akarván, vezérlő csillagának nem választott olyan tant, amely a nemzetállamok ideológiáját sugározta. Következésképpen keveselvén a prehistoriából gyengén pislákoló gyér világosságot, a nemzetközi divathoz igazította a honi néprajzot. (A kor történelmi-politika realitása az agresszív nemzetiszocialista birodalom propagandája és háborús készülődése volt.) Sigurd Erixon az Európán kívül élő törzsi kultúrákat tanulmányozó néprajzosok elméleti tételeit figyelembe véve fogalmazta meg mondanivalóját. A svéd néprajzos az embert állította (mintegy a régi divatot tagadva) elméletének középpontjába és új nevet is adott szaktudományának: szerinte ez a disciplina az európai etnológia. A kifejezés az elmúlt fél évszázad alatt közkeletű fogalomná vált kontinensünkön. Az európai etnológia művelőinek többsége egyelőre megmaradt a modern kapitalizmus előtti társadalmaknál, a paraszt és a kézműves iparos családi gazdaságára, illetve műhelyére irányította figyelmét, de nem tett határozott kronológiai distinkciókat, nem volt kíváncsi a területi és a korszakos különbségek dialektikájára. Sokan a kortársi társadalomban érvényesülő hagyományokra is kiterjesztették vizsgálódásaikat. Tudniillik rövidesen az „európai etnológus” nem is szerezhett személyes tapasztalatokat a hagyományos társadalom utolsó mohikánjától, tőle is el kellett búcsúznia. Az atombomba és a komputer árnyékában a néprajzos ezoterikus világa is modernizálódott. Napjainkban ismét hódít a hagyományelmélet. Sokan vallják, hogy a modern társadalomban is tovább élnek a régmúltat idéző gesztusok, képzetek. A kortársi kutatók többnyire megengedik, hogy a hagyomány szelleme kiszökjön a palackból. A hagyomány – véleményük szerint – nemcsak a múltban terjeng. A jelen is közege a hagyományoknak. A néprajzot korunk modern társadalmában élő kisemberek magatartási szokásainak, a hagyományok továbbélésének vizsgálatára hivatott tudományak deklarálják sokan a szakma divatos művelői közül. A professzorok – elméleteiket hirdetve – voltaképpen megnyugtatták kollegáikat, azt sugallván, hogy aligha esnek áldozatul katedráik a történelem változásainak. A paraszt, a kézműiparos mindennapi történelme a múlt emléke marad, de a régi, hagyományos történelmet alakító mentalitás és megvaló-

sulása, a kultúra még a megváltozott körülmények között is fennmarad, korunk hatótényezője. A fából vaskarikát szokták előadni a szakmai kongresszusok vezérszónokai napjainkban.

Ez a gondolkodás még a kereskedelmi kapitalizmus hatására kezdődött el. Tulajdonképpen az ipari forradalom volt az a nagy kihívás, amelynek hatására a múlt minden napjainak tömeges értékteremtése felé fordult a kutató, s úgy gondolta, hogy örökkön-örökké élt eddig a hagyomány, de most az élet fonala megszakadt! Új korszak kezdődik tehát. A felismerés következményei nyilvánvalóak. A változásról olvasva a kisemberek életviszonyait vizsgáló kutatókra felfigyeltek a társadalomtudományok művelői valamennyien. Miután elismerték működésüket és érdemeiket, a megbecsülés bátorítólag hatott, a néprajzosok ettől kezdve azon igyekeztek, hogy felfedezettjeik állapotrajzával – minél több részletet bemutatva – gazdagítsák kollégáik gondolkodását. Mindamellett (ha volt is néhányukban társadalomreformer küldetéstudat és többeket fűtött a jobbítás szándéka) látván az általuk vizsgált társadalmi közeg elmaradottságát, a modern világ születésekor bekövetkezett szociális válságát, hamarosan takarodót fűjtak. A néprajzosok nem akarták a 19–20. század fordulóját megelőzően reformerként jobbitani az általuk vizsgált társadalmat, előbb-utóbb visszahúzódtak az íróasztalok mögé, kimondva vagy kimondatlanul élveztek a katedrák vagy a múzeumi környezet kényelmét és a – megpróbáltatásoktól mentes – magányát.

Küldetéstudatuk tehát két-három emberöltő alatt megváltozott már a 19. században. A szociológia meg az etnográfia indulásakor még a változtatás élharcosaiként írták be nevüket a tudománytörténetbe, de az utódok – számolva a kockázatokkal – jóval óvatosabban fogalmaztak. A 20. században hivatalnokok lettek valamennyien. (Magántudós például alig akadt már közöttük.) Hivatalnokoktól már nem lehet elvárni, hogy reformprogramokat dolgozzanak ki, jószerevével nem is próbálkoztak ilyesmivel.

A helyzetet mindig a kivétel jellemzi a legpontosabban. A romantikus ihletéstől mentesen gondolkodó néprajzosok működése más hatást váltott ki, s eredményeik is másként hatottak vissza rájuk. A tudás ugyanis arra is jó, hogy manipulatív eszköze legyen a hatalomnak. A „harmadik világ” elsőrangú terepnek bizonyult. Az „alkalmazott néprajz” (*applied anthropology*) volt talán a legfőbb teljesítmény eleddig, amelynek hasznát látta a gyarmati közigazgatás, mert – a pallérozás révén – javult a megszálló hadseregek tisztikarának és hivatalnokainak terepismerete és maga az államrezon.

A teoretikusoknak azonban mindenütt meg kellett elégedniök – a történelmi folyamatok érzékelését és ábrázolását szándékát alig képviselve – talán még a vártnál is szerényebb eredményekkel. A realitások iránt fogékonyak leíró tanulmányokat fogalmaztak, amelyekben beszámoltak egy-egy közösség életkörülményeiről, a történelmi folyamatok érzékeltetését rábízták ellenlábasaikra, a kultúrhistóriai eseménysorokat ábrázolni szándékozó kollégáikra. Az utóbbiak között többségben voltak azok, akik még mindig romantikus ihletésű eszmefuttatásokkal gazdagították a szakkönyvtárakat. Ezenközben számos tudományágzatban megerősödött a reálfolyamatok bemutatásának szándéka és a megoldás terén mindennapi gyakorlatra tettek szert.

Napjainkban, amikor a hagyományos életmód már mindenütt romokban hever plánetánkon, a hagyományt újra kell értelmezniök a néprajzosoknak. Már alig van alkalmuk a modern életkörülmények hézagaiban felfedezni a múlt maradványait. Ismét beigazolódik, hogy a nosztalgia és a kudarc mindig egy töről fakad.

Mi maradt a kudarcok láttán a tudomány pozícióit feladni nem óhajtó néprajzosoknak? Alighanem az a vágy, sőt hovatovább meggyőződés, hogy – egy sajátos szófordulattal élve – megnyugtathatják tudományos lelkiismeretüket. Amíg képviselhetik

elveiket, logikailag nincs baj elméleteikkel, mondandójuk igaz szó! Napjainkban arról szokás értekezni, hogy a hagyományok még mindig hozzátartoznak a modern technikai civilizáció viszontagságait átélő kortársaink mentális értékrendszeréhez, a múlt tényei nem süppedtek el az emberiség kollektív tudatában, hatótényezők maradtak. A megváltozott körülmények ellenére továbbra is funkcionálnak. A tudomány művelőjének az a dolga, hogy felismerje ennek a kortársi folyamatnak a szabályait. Aki ezt teszi, örökös tudománytörténeti elődeinek és aligha válik kirekesztetté kollégáinak (egyébként csökkenő létszámú) táborában.

A néprajzos alighanem ismét válaszúthoz érkezett.

Mennyi az annyi, ami több a semminél?

Minthogy az úttörők nem is vállalkoztak arra, hogy bemutassák a történelem folyamatát, korszakait, illetve korszakváltásait, sőt még a követők is idegenkedtek attól, hogy ezt a feladatot a maguk gondjaként számon tartsák, mindannyian – a tudományos teljesítményeiket tekintve – felemás helyzetbe kerültek.

Nem voltak felszerelve mindazon eszközökkel és módszerekkel, amelyeknek alkalmazásával képesek lehetnek arra, hogy nyomon követe a folyamatokat, minden részletében és összefüggésében, tehát történelemként tárhatják fel a fejlődés egész folyamatát és benne a hagyományok szerepét. A fizikai antropológia, a régészet, a folklórkutatás elvált az életmód vizsgálatától, szakosodott. Volt tehát egyrészt egy sor szaktudomány, másrészt létezett a deklarált vezéreszme, a hagyományok kultúrhistoriai elmélete, de a tárgyi részletek és az elméleti vezérfonál közötti összefüggéseket nem sikerült kidolgozniok. Csaknem minden egyes szaktudomány képviselője járta a maga útját. Időnként ugyan támadt egy jelentősebb hatásos vezéregyéniség, aki megkísérelte – a maga nézőpontjából áttekintve a szaktudományok eredményeit – összegezni a tudományos ágazatok megállapításait, de ő sem változtatott alapvetően a tudomány kialakított gyakorlatán. Végül is elmondható, hogy bármilyen indítékok hatására lépett fel valaki, elvégezvén az elméleti összegezést, az alapokat illetően nehézségekkel találta szemben magát, a buktatókat tehát gondosan kikerülte.

A kultúrtörténeti stúdiumokat azért találták ki (Gustav Klemm és Jacob Burckhardt működésétől – Moritz Heyne szakirodalmi tevékenységén át – egészen napjainkig tartóan), mert nem tudták összeegyeztetni módszereiket, hogy miként lehet feltárni a gazdaság történelmileg érvényesülő érdekeit az emberek által teremtett életkörülmények szabályozásának tényeivel. Volt tehát külön gazdaságtörténet és ettől függetlenül kimunkálták a kultúrtörténet szakirodalmát. Az utóbbiba történetesen nem fért bele az egyes társadalmi formációk sajátlagos szabályainak konkrét értelmezése, vagyis az egyetemes törvényszerűségeket nem tudták felismerni vagy kikövetkeztetni a kisemberek életkörülményeiből. Vagy általánosságokról írtak vagy a részletekről, a kettőről együtt – nemigen.

Ennek következtében nehézségeik támadtak, ha periódusokat kellett elhatárolni az általuk tárgyalt folyamatokban. Jóllehet a modern korszak világtörténelme arra készítette a tudósokat, hogy újrafogalmazzák disciplinájukat, a történelem konkrét értelmezését nem óhajtotta senki sem a maga feladatának felfogni. Mindamelltt voltak régről örökölt – biztosnak tűnő – eljárások, amelyekről azt gondolták, most is eredményesen alkalmazhatják szinte valamennyit. Ezek a megoldások természetesen távol álltak a gazdasági viszonyok és az emberek egyéb életmegnyilvánulásai konkrét tárgyalásától.

Miként ítéljük meg, ítélik meg a társadalomtudományokban a történelem korszakváltásait? És egyáltalában hányféle nézőpontból szemléljük a történelmet, hányféle történetírás van? Nem kell szakembernek, „tudós”-nak lenni ahhoz, hogy bárki legalább két irányzatot el tudjon különíteni egymástól.

Elég szemügyre vennünk egy könyvkereskedés kirakatában a közszemlére kitett választékot és már a könyvcímekből kiderül: kettő. Egyfelől királyok, politikusok, csaták, háborúk, kormányzatok, parlamenti szópárbajokat ismertető kötetek foglalják el a helyet, másfelől ott szerénykedik néhány megtúrt könyv is, amelyeket az egyes korokban élt kisemberekről, a közállapotokról, az „utca emberének” egykori és mai hétköznapijairól, munkájáról, lakásviszonyairól, a divat áramlatairól és mindezeknek történetéről írtak és ott vannak a mindennapi életben használatos technikai eszközökről írottak, meg szakácskönyvek is, amelyek idővel a múlttól szóló beszámolók rangjára emelkednek. Főleg jelen állapotainkról készített összefoglalásokban tájékozódhatunk továbbá gazdasági helyzetünk, népmozgalmi teljesítményeink, az emberiség vagy annak egy csoportjában értékelhető felekezeti, nyelvi megoszlás tényeiről, sőt könyveink szerzőinek választott témájuk okairól és következményeiről alkotott véleményéről.

Az előbbi csoport fő erőssége, hogy a könyvek szerzői kronológiai rend szerint adja elő mondanivalóját. Minden szerző igyekszik tehát bemutatni, hogy az események egymás után következtek be. A másik csoportba tartozó értekezések írói inkább állapotrajzot adnak közre, azon egyezések és különbözőségek ismertetésével töltik meg kiadványukat, amelyek egy-egy időpontban – közösséggé – tartottak össze valamely társadalmat.

Ami a kötetek többségét illeti, mindannyian olyan történetírói művek, jobbára krónikák, amelyeket évezredek óta írtak, egy-egy király vagy miniszter, hadvezér, jó esetben emberöltőnyi idővel mérhető tetteinek szóló beszámolók töltik meg tehát a lapokat. A probléma azonban abból adódik, hogy a szerzők szándékain túlnőnek az általuk bemutatott események. Noha ezek az olvasmányok a történelemben részt vevő törpe kisebbség cselekedeteiről szólnak, a motivációs problémák tulajdonképpen még ezekben is főleg a névtelen kisemberek életvitelével, az abban meghúzódó problémákkal kapcsolatosak. Másfelől itt vannak a mindenkori „utca embere” nehezen áttekinthető magánéletéről szóló beszámolók kötetei. Nemcsak azért történetírói munkák ezek, mert a múlttól íródtak, hanem azért, mert a mindenkori társadalmak történetéről is tájékoztathatnak, akár a jelenben való történetről is adhatnak számot. Beszámolók, a társadalom működésének összefüggéseit feltárni igyekvő szerzők írásaival van dolgunk, kortársi elemzésekkel, amelyekben a kiadványok írói a tényeket bemutatva a legközvetlenebbül láttatják választott témájukat. A könyvek két csoportja között fordított értékviszony áll fenn. Az első csoportba sorolhatók tematikája jobban vonzotta a leendő szerzőket, mint a másoknak. Az egyik könyvhalmozat elsősorban azért nagyobb a tömege, mert szerzőik, noha hőseik a társadalom kisebbségéhez tartoztak, látványos tetteiknek nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint a kisemberek problémáinak. A könyvtermés kisebb tömege viszont olyan dolgozatokból áll, amelyekben arról lehet olvasni, hogy a kisemberek mindennapi életkörülményei miként alakultak egy-egy időmetszetben.

Aligha állíthatjuk, hogy az első könyvcsoomag szerzői önkényesen jártak volna el, mégis azt kell mondanunk róluk, hogy – a történelmet bemutatni akarván – gyaníthatóan a kényelmesebb megoldást választották. Azok, akikről a második csoportba tartozó könyveket írták, összehasonlíthatatlanul többen voltak, mint a kiemelkedő személyiségek, akiknek befolyása a múlt eseményeinek alakulására természetesen jóval látványosabban érvényesült, mint ahogyan a kisemberek életfolyamatai – olykor észrevétlenül

vagy alig észrevehetően – lezajlottak. Melyik csoport volt tehát a fontosabb, melyikük szerepe a perdöntő? Talán közvetlenül meg sem válaszolható a kérdés vagy az is lehetséges, hogy nem is érdemes firtani, kinek kell nagyobb jelentőséget tulajdonítani. Még ennél is fontosabb, hogy a tömegeket alkotó hétköznapi névtelenek – életstratégiáik révén – egészen más célokat akartak elérni, mint a kiválóságok. Jobbára nem is igen érdekelte őket, miben jeleskednek kiemelkedő kortársaik. Talán azért, mert nem is tudtak róla?

A magántörténelemben az emberek nem királyságokat, párturalmi rendszereket, politikai érdekviszonyokat akarnak megdönteni vagy újakkal helyettesíteni. Mindössze magánéletük céljait akarják elérni: újabb házat akarnak építeni, mert a régi már omladozik, ki akarják cserélni a kocsit újabbra, gyorsabbra, kényelmesebbre, nagyobb teherbírására, az elnyűtt gúnya helyet újat szándékoznak vásárolni, mert abban akarnak pompázni, főleg ünnepnapon a templomban és a köztereken, ünnepségeken. Kicsivel többet akarnak maguknak a meglévőhöz képest, araszolva haladnak. A kisemberek sorsa aligha a vágátzóké a történelmi pályán. A „protestáns etika” a kereskedelmi kapitalizmus viszonyai között élő kisemberek stratégiája. Csakhogy sokan vannak, kritikus tömegükkel idővel korszakalkotó változásokat idéznek elő. Generációk szorgalmas életvezetése, melynek alkalmazásával kiiktatták a nélkülözéseket, az éhezést, a testi-lelki elnyomordást mindennapjaikból. Lassan duzzadó tömeg éli életét, amelynek közegében itt-ott kalandorok is érvényesülnek, de ritkán tapasztalható, hogy a kivételesek az örökkévalóság jegyében futják be pályájukat, életünk színpadán sokan közülük időnek előtte eltűnnek a süllyesztőben. Nem moccanatlan, de lassan változó közeggel van dolgunk. Miként lehet ebben a folyamatban szakaszokat megkülönböztetni egymástól, ha hiteles beszámolót akarunk írni a történelekről?

Csakhogy az emberek által alkotott tárgyi világ és mentális teljesítményeik vizsgálatai napjainkban még távol állnak egymástól. Holott a „hagyományok” értelmezése révén és a kultúrtörténeti megközelítés következtében tulajdonképpen a dolog két oldaláról van szó. Mások szerint: elég ha hagyományokról, szokásokról, magatartásokról stb. beszélünk. De még a szellemi és a tárgyi világ megalkotásainak szabályait vizsgálva is számottevőek a nehézségek. Pedig sokan úgy vélik, hogy mindössze körbe kell járni a tényeket, hiszen oldalai szorosan összefüggnek egymással, és az egyik oldal nézőpontjából meg lehet ítélni azt is, miként fest a másik. Ez azonban nem igaz!

Nem lehet másként előrejutni, csak akkor, ha megelégszünk részeredményekkel! El kell fogadni azt a nyilvánvaló ténytet, hogy két külön világ a tárgyi környezet és a szellemi élet. Az is tény, hogy mindkettőt olyan emberek alkották meg, akik családi gazdaságokban teremtették meg tárgyi környezetüket, ott, ahol alig alkalmaztak még munkagépeket és erőgépeket is csak korlátozott számban álltak rendelkezésükre. Hőseik a beruházások hiányát kollektív összefogással, munkakooperációkkal igyekeztek pótolni. A hagyományos társadalmakban a családok együttműködése tölti ki a munkaszervezet kereteit. Erre a rendszerre épült a társadalom többi csoportjának képződése.

A továbbiakban mindössze néhány – fontosnak vélt – tulajdonsággal foglalkozom, elhanyagolom a mentális folyamatokat, azokat a művészi, ideológiai és a szokásokban megnyilvánuló magatartásokat, amelyeket hagyományosnak tartanak a szaktudomány képviselői. A szokások, az ideológiák, a művészi megnyilvánulások öntörvényűek, a mindennapi élet tárgyi tartozékai nem tartoznak közéjük, átalakításuk története során az emberek másként viselkednek, mint akkor, amikor megteremtik mentális értékeiket.

Mindezeket előre bocsátva, hangsúlyosan jelzem, hogy csak a tárgyiasult gondolatok történetének szabályairól írok. Félretolom az *etnocentrizmus* következményeiként

előadódó magyarázatok kényszerű kötelezettségét. Ha nem így járok el, kénytelen vagyok elfogadni a történelem értékrendje relativizálásának jogosságát. Erre még az *európai etnológia* munkaterületén belül létrejött szakdisciplinák közötti munkamegosztás is rákényszerít. Teszem ezt tehát egyrészt azért, mert a folklórkutatás önálló disciplina, az anyagi kultúra kutatásától elkülönült ez a szaktudomány, másrészt tudomásul veszem, hogy a hagyományos környezeti kultúra vizsgálatának sajátlagos módszerbeli problémáira kikülönült az anyagi kultúra történetét kutató szaktudomány, és sietek hozzátenni, hogy ez utóbbinak jelentőségére kívánom irányítani az olvasó figyelmét. Hangsúlyozni kívánom azt is, hogy jószerevével csak az európai történelem általánosítható tényeire óhajtom felhívni a figyelmet. A többi kontinens bennszülött társadalmainak vizsgálatából leszűrte tanulságokat hanyagul kezelem és mindössze itt-ott kísérelem meg összevetni az európai történelem felderített tényeivel.

Mondandóm középpontjába azokat az összefüggéseket állítom, amelyekről felismerték a gazdaságtörténészek, a gazdaságföldrajzosok és a gazdasági antropológia művelői, hogy a világban végbemenő történelmi folyamatokat végül is az emberek anyagi természetű érdekei határozzák meg.

Valószínű, hogy a néprajz szaktudományán belül Polányi Károly életműve nyomán bontakozott ki az a ma már kisebb könyvtárt is megtöltő szakirodalom, amelyben a gazdasági viszonyok – korszakonként megkülönböztethető – érdekellentéiteit állítják a világtörténelem középpontjába. Polányi Károly eredendően Karl Marxtól kölcsönözte tételeit. Polányi Károly közgazdasági módszerekkel és a közgazdaság tételeire támaszkodva értelmezte a néprajzos kollégák által felderített tényeket. Conrad Arensberg közreműködésével sikerült újraértelmeznie az európai történelmet. A 20. században sok követőjük akadt. Talán elsősorban nekik köszönhető, hogy a francia történetírásban (elsősorban Marc Bloch munkásságának önálló kezdeményezései nyomán) termékenyítőleg hatottak a néprajz tudományos teljesítményei. Az *Annales*-kör publikációi mindenestre ezt bizonyítják. Akik ebben a szellemben írnak, azt vallják, hogy az anyagi viszonyok története egyetemes mértékű, minden kisember életét motiválja. Ez a mindennapok történelme.

A közgazdaság, a szociológia, a néprajz és a történetírás együttes alkalmazása szétfeszíti a történelem tárgyalásának nemzeti kereteit. Az *Annales*-kör publikációiban gyakor lezajlott nemzetközi folyamatokról olvashatunk.

Az *Annales* már több kontinensen közhasznú olvasmány. Magyarországon néhány történetíró tett bátor kísérletet az elmúlt egy emberöltő alatt arra, hogy a folyóirat szellemisége közkinccsé váljon. Ennek legfőbb akadálya a kincstári „marxizmus–leninizmus tanítása” volt. Napjainkban a múltban emelt fal még mindig kínai-falnak tűnik. Ez is ember alkotta mű, akár a téglából épített és (ahhoz hasonlóan) talán az egyetlen építmény, amely meg a Holdról is látható.

A mindennapi történelem

Az első nehézség a kisemberek élete eseményeinek megítélésével kapcsolatban az a balhiedelem, hogy a hétköznapok szürkék, az emberek napi teendőinek nincs is számottevő jelentősége a történelmi folyamatok egészének alakulása számára. Ezért nem is maradt fenn róluk semmiféle közvetlen információ. Sokan úgy vélik, hogy a mindennapok (alig érzékelhető) életmódbeli változásainak úgyszólván nincs is történelemformáló jelentőségük. Még nem kerültünk „történelmi távolságba” tőlük, kortársak

vagyunk, nem tudjuk megítélni jelentőségüket. Nem is érdemes vizsgálatukkal veszíteni az időt! Mások szerint ez az álláspont téves. Szerintük, bár nem látványosak a szóban forgó történelmi fordulatok, mégis jelentős a szerepük fajunk múltjában. A *daily life*, a *vie quotidienne*, az *Alltagsgeschichte* tényeinek értékelésével kapcsolatos nehézség – mondják – inkább abban van, hogy alig maradt fenn rólok olyan emlék, amelyből a mindennapok, tulajdonképpen a kisemberek történelemformáló szerepére lehetne következtetni.

Emil Durkheim szerint a deviáns magatartásokat kell vizsgálni, mert ily módon könnyebben meg lehet érteni a társadalom egészének (hadd tegyem hozzá: magának a történelemnek) problémáit. Lukács György azt állította, hogy a különösség az a helyzet, amelyet érzékelve a művész bemutathatja a történelmi folyamatokat indukáló ellentmondásokat. Tapasztalatilag – több emberöltő óta – mindkét felismerés széles körben beigazolódott. Napjainkban kimondatlan szabály, hogy a múlt emlékeit kutatva is könnyebben boldogul az, aki devianciákat választ vizsgálata tárgyául.

Mindazonáltal ezekkel a vizsgálatokkal még nem jutunk közelebb az események időrendjének megértéséhez. Nem is divat eseményeknek tekinteni a közrendű tény, a magántörténelem változásait. Csak amióta – a néprajz és a szociológia hatása nyomán – egyre többen követelnek maguknak helyet a történetírásban olyanok is, akiket a magántörténelem törvényszerűségei érdekelnek, vált megosztottá a történelemtől szól szakirodalom. Rájöttek ugyanis arra, hogy abban már több ezer éves múltra visszatekintő hierarchikus értékrend érvényesül. Mindemellett jól tudják azt is, hogy a magántörténelem területén vizsgálendő tények egymásutánjának feltárása korántsem függ a politikai történet eseménysorai időrendjének tisztázása nyomán elért eredményektől. A mindennapi élet önálló világ, saját törvényei vannak, noha (igaz csak áttételesen) érvényesülnek benne a „köztörténet” – a kortárs politikusoktól gyakorta megfogalmazott – szabályai. A mindennapi élet működésének megértése tehát magától értetődő összefüggések felismerésén múlik, ennek következtében adódik a történész (és a néprajzos) elsőszámú nehézsége, hiszen a mindennapi élet korszakváltásai nem azonosíthatók az elfogadott periodizációs skémákba gyömöszölt eseménysorokkal. Nehéz a források értelmezése is. Gyakorta tapasztaljuk, hogy egyszerűen – nincsenek források. A magántörténelem iránti érdeklődés a civilizációk múltjában véletlenszerű és csak néhány emberöltő óta programszerűen orientált. Egyik fontos felismerése ezen kutatási irányhoz tartozóknak, hogy „hosszú tartamok” a vizsgálat tárgyai, az egymástól többé-kevésbé különböző történelmi korszakok egymástól eltérő minőségei. A korszakokként feldarabolt történelmi folyamat – korszakalkotó módon – tölti ki az ellentett érdekű embercsoportok társadalmi formációit, mert egy-egy formáció más és más életminőséget szavatol a benne élőknek. Miután az egyes formációkban többnyire ellenérdekelt embercsoportok, olykor osztályok élnek, ám ők is valamennyien egyformán szocializálódnak, életminőségük nem különbözik alapvetően egymásétól, hanem elődeikétől, illetve utódaikétól. A világ, az emberiség egyidejűleg több formáció kereteit tölti ki. Többféle vagyunk. Nincsen ma csak „egydimenziós ember”, és sosem volt uniformizált a fajunk.

Éppen ezért feltűnő, hogy újabban sokat írnak a globalizációról. Azt értik alatta, hogy a világ egységessé válik, eltűnnek földünkön az egyes embercsoportok között tapasztalható életmódbeli különbségek, a technikai, gazdasági és politikai átalakulás következtében az emberiség egységes, tudományosan áttekinthető és vezérelhető képződménnyé válik. Az emberi nemről azt hiszik, hogy olyan tényező lesz a világegyetemben, amelyről a legjobb elmék már régóta álmodtak, beköszönt az a korszak, amelyben gondolkodásunk és a dolgok logikája ötvöződik egymással. Napi tapasztala-

taink ugyan ellentmondanak a reménykedőknek vagy legalábbis megkérdőjelezzik, hogy szabad-e az uniformizálódás gyors sikereit látva, terjeszteni a globalizáció mindent elsöprő erejébe vetett hitet. A pesszimisták pedig határozottan azt állítják, hogy korai még az öröm, a világ sorsa nem ad okot az optimizmusra! A globalizáció utópia – mondják sokan. Mindamellettt ők is azt vallják, hogy a változások felgyorsultak. Az emberek mindennapi történelmében bekövetkezett fordulatok ugyanis meghökkentették az embereket és okot adtak arra, hogy kortársaink panaszkodjanak.

Annyi tehát mindenesetre bizonyos, hogy a hagyományos társadalmak napja leáldozóban van.

A hagyományos társadalmakban a javak előállítása és fogyasztása csaknem teljes egészében családi keretek között (vagy a családok társulása révén) történik. Az is tapasztalati tény továbbá, hogy a fajunk önfenntartásának technikái művészi, ideológiai stb. gyakorlattal társulnak. A hagyományos társadalmak szellemi életében döntő szerepe van a tudás szájhagyományok útján történő terjedésének, az írott szó inkább gyakorlati jelentőségű volt mindig, eredetileg az anyagi javakról készített elszámolásokra, netán perekben elhangzottak megörökítésére stb. szolgált, mintsem elvont, a lényeges összefüggésekről vallott feltételezések közlésére szánták az irományokat. Ezekben a társadalmak alig voltak még gépek, az emberi munkaerőt nem helyettesítette és hatását nem sokszorozta meg egy masina, még kevésbé valamilyen gyári üzemszarnokban működtetett gépsor, miáltal feleslegessé tette volna a családi kisüzemeket, akár iparosok, akár parasztek tartották fenn azokat.

A közvetlen úton szerzett (látott, tapintott, hallott, ízlett stb.) tapasztalati tudás jelentőségét és szerepét mindig mérsékelte a spekuláció. Ez a helyzet ma is. A gépek szerepe ezen a téren is döntő frontáttörést eredményezett. Gépekkel nemcsak anyagi javakat vagy értékeket állítunk elő gyárakban, hanem a világ működéséről szerzett információinkat is gépek segítségével tároljuk és közöljük egymással. Egy PC lemezen elfér a „Nagy Francia Enciklopédia” és egy „gondolkodó gép” segítségével néhány másodperc alatt egy másik kontinensen élő embertársunk is birtokba veheti mindazt a tudást, amit évszázadok szellemi teljesítményeiként összefoglaltak a modern kort megelőzően fajunk legjobb elméi.

Ebben a világtörténelmi átalakulásban a parasztek leghátul kullog, mondhatni: ő az utolsó mohikán, ő a hagyományos világ letéteményese. Pozíciójának megingását már évszázadok óta érzékelik és sokan nehezen tagadható nosztalgiával elmélkednek az általa létrehozott vagy felmutatott értékek pusztulása láttán. Kétségbeesetten arról elmélkednek, hogy a tudománynak meg kell állítani a társadalom értékvesztését és a parasztek értékrendjét kell a jövőbeni emberiség számára példaként kezelnünk. Akik így gondolkoznak, jobbra a romantika elkötelezettjei, jó esetben is csak titkon reménykednek a jövőben, vagy úgy gondolják, hogy holnap is érvényt kell szerezniök annak, ami tiszteltre méltó emlékké avatta a tegnapot. Következésképpen valamennyien apologéták, akik nem értették meg a múltat, nem látják, hogy a múlt nem lehet letéteményese mindannak, amit még nem is élhattünk meg, annak, ami holnap válik mává. Ezt persze csak kevesen merik határozottan állítani. De mindenesetre sötétnek és kilátástalannak vélik a holnapot, fájjalva, hogy elmúlt már a tegnapi, ezért elsősorban – vélt vagy tényleges – erkölcsi értékek miatt fel is értékelik a már átélt tényeket, számukra a múlt megszépítő messzeségbe kerül és zsinórmértékül szolgál. A „paradicsomból kiűzött őseink”, a „jó vadember”, a „boldog parasztek” mindmégannyi fikció részese mindazon szakíró, aki követendő példává magasztosítja a múltban élt kisember helyzetét félreértő kollégáinak történelemmagyarázatait. Akik az „elveszett boldogság”-ról írnak, nem is óhajtják fo-

lyamatként értelmezni a történelmet, kénytelenek tehát azt vallani, hogy csakis és egyetlen történelmi állapotnak megértése által válik a tudásunk a közgondolkodásban a világ megértésének kulcsává. Nem látják be, hogy a társadalmak – történelmileg eltérő – állapotai tulajdonképpen a társadalmak szakadatlan önmozgásának következményei. Ami tegnap volt, az ma már nincs, de a ma társadalmának egyik-másik csoportja még képviseli a múltat és van olyan is, amelynek mai életében jelen van már a jövő. A társadalmi csoportok, a fejlődési szakaszok, a történelmi korszakok problémáinak megértése más és más emberi érdekviszonyok megértése iránti készséget kíván, mert a történelmi változatosság bizonyítéka fajunk történelmi sokféleségének, tehát el kell fogadnunk, hogy az ember természetének sajátossága – az ellentmondásokon és a változásokon átvezető – önműködés energiaforrása.

Egy másik megközelítése a problémáknak az egyes embercsoportok közötti különbségek feltérképezése. Minden egyes közösségnek van mi-tudata. Egy törzs, egy nép közgondolkodásában megkülönbözteti magát a vele érintkezőktől. A törzsi társadalmak – elkülönítve magukat szomszédaiaktól – öntudatosan vallják (mintegy határvonalat vonva maguk köré, elkülönülni akarván azoktól, akik körülöttük élnek), hogy ők az emberek, a többiekről pedig azt állítják, hogy valamilyen szembeötlő, distinktív tulajdonsággal rendelkeznek. (Például egy állatfajt nevezve meg a szomszéd őseként.)

A világ megismerésében ennek a gondolkodásnak ma még kellően fel sem becsült jelentősége van. Talán bizonyosan úgy kell fogalmaznunk, hogy volt valamikor, a globalizáció ugyanis elmosza az emberek közötti gátakat. Amerikába szállított afrikai rabszolgák utódai hovatovább emancipálódnak az USA-ban, már csaknem minden posztot betölthetnek. Ezzel párhuzamosan halad előre a megismerésnek azon folyamata, melynek résztvevői a különbözőségek, a csoportok közötti eltérések következményeit hivatottak feltárni. Az öikuméné tágulása alkalmat adott a különféle nyelveken és egymástól eltérő életformák között élő társadalmak leírására, majd a róluk vallottak rendszerezésére. Herodotosztól és Sztrabontól C. P. Murdockig egyenes az út. Az adattárolás végül is technikai probléma (a komputer jóvoltából különösen egyszerűvé vált), már a cédulakatalógus feltöltése sem azonosítható az enciklopédia készítésével.

Két – egymással szöges ellentétben álló – gondolati rendszer, amely – magától értetődően – egyáltalában nem korlátozódik a történetfilozófiára, sőt ottani pozícióváltozásaival összefüggően, a szaktudományok művelésében kap középponti szerepet.

A folyamatokban való gondolkodásra főleg azok éreztek késztetést, akik a nemzeti államok kialakulása idején ütköztek össze a modern ipari civilizációval, kontinentális érvényű intézmények térhódítását tapasztalták és a múlt maradványaiba kapaszkodva vélték osztályrészükül történelmi küldetést arra, hogy örök érvényű mintaképek tüntessék fel a tegnap képviselőit. Gondolkodók, írók, szociológusok, néprajzosok stb. figyeltek fel a változásokra és rettentek vissza azok – sejtető – következményeitől. Persze egyelőre meglehetősen korlátozott mozgástér állt ezeknek az értelmiségieknek a rendelkezésére, ezért úgy érzékelték, hogy csak a nemzetállam és az abban élő paraszt, illetve semmi és senki más nem állhat érdeklődésük homlokterében. Kétségtelen történelmi adottságként mindezek – a paraszttal kapcsolatos – tényezők kizárólag európai képződményekként vonták magukra figyelmüket. Az európai értékrendben gondolkodó szaktudósoknak tulajdonképpen nem is volt szükségük a globus távlataira, a világ sokféleségének érzékelésére. Könyvtárnyi értekezés bizonyíthatja, hogy a szelektív gondolkodás meghozta eredményét. Az etnikai eredet, az egyedi, a megismételhetetlen, az ideálisnak tartott szellemi teljesítmény alkotta ismereteik tárát és persze magát az értékrendet.

A Skandináviában élő tanyasi bunkó ősgermán eredetű, a vikingek leszármazottja vagy az ősi szláv kulturális közösségből, a fél-Európát magukénak tudható etnikumból ered a kontinens polgárosodó parasztjainak szegény rokona, a muzsik. Ilyennek elképzelt kisemberek (más európai tájakon viszont mások) figurája állt a néprajzosok látómezőjének középpontjában. A néprajzos horizontja ugyanis kifejezetten alacsony. A kínai vagy a lengyel paraszt együttesen már nem is fért bele a képbe, a kettő együtt összehasonlíthatatlan lénynek tűnt számukra. Közelen kellett ellenpéldát találni. Szomszédokkal folyt a perpatvar. A magyar és a román értelmiségi „vadrózsapör” ellentett érdekű vitapartnereinek összecsapásaként tűnik fel a tudománytörténet kódéből. A Grimm-testvérek a germán ősköltészet nyomait vélték felfedezhetni a „gyermeki és házi mesék”-ben. (Hogy ezen alkotások megfogalmazásában mi lehetett a szerepe a Marburg környékére telepített hugenottáknak, akiknek – Charles Perrault írásaitól fertőzött – utódaitól jegyezték a meséket – hallgat a fáma.) A Grimm-testvérekben más témakörben vizsgálódva sem merült fel kétség, hogy a múlt azonos a paraszti hagyománnyal, amikor azt állították, hogy a paraszti hétköznapok jogszokásai az ősi germán törzsekben érvényes törvények maradványai. Többen osztották véleményüket. A német szociológia apostola, a „tudományos etnográfia” első német képviselője, W. H. Riehl szerint a falu a nemzeti múlt letéteményese, a város kozmopolita, idegen, jobbára zsidó, többnyire újjazdag, elnyomó, s ha úgy hozza a sors: a rendet felforgató veszedelem. (A sors iróniája, hogy a szerző zsidó vallású családban született.)

Egy másik interpretáció szerint a kisemberek múltbeli hétköznapjainak van történelme, a kisemberek magatartása, tettei nyomán, a mindennapok története során módosul maga a történelem. A történelmet a kisemberek csinálják, noha erről ők maguk nem tudnak vagy legalábbis arról nem tudnak, hogy cselekedeteik céljai és eredményei korántsem azonosak egymással. A tudomány számára ezek az összefüggések természetesen még inkább rejtve maradnak, sokkal inkább rejtve, mint a társadalmi piramis csúcsain állók elhíresült tettei. A modern világban történtek azonban beigazolták annak a feltevésnek megalapozott voltát, hogy a kisemberek érdekérvényesítő törekvései szolgáltatják egy-egy társadalom energiáit, ezeket képes (vagy képtelen) kanalizálni a politika, a művészet, a vallás stb. Minden attól függ, milyen elképzeléseket vallanak képviselői. Kortársaink túlnyomó többsége frázisokhoz ragaszkodik vagy a meglévők helyett újabbakat állít elő, nem hajlandó elfogadni azt a tételt, hogy a társadalom nem passzív, hanem változó, átalakuló minőségű, környezetét alakító, dinamikus működő képződmény.

A nagy múltú krónikaírásnak, a politikaközpontú történelemtudománynak tehát van alternatívája: ez a mindennapi élet története.

Sajátos ötvözete ez a történetírás több diszciplínának. Széles társadalomtörténeti alapon áll, többnyire nincs belőle kiiktatva a gazdasági összefüggések feltárására irányuló kutatás, van benne demográfia, szociológia, néprajz, régészet és kultúrtörténet. További kérdés, hogy mikor, mi dominál benne?

A tudomány története azt bizonyítja, hogy ismereteink kaleidoszkópjában szakadatlanul átalakul a rendszert alkotó tényezők egymáshoz való viszonya. A változások jelzik, hogy miként születnek a tudományos eredmények. Többségük divattünet. Olykor azonban a változások nyomán született eredmények nem is utalnak arra, hogy a tudományos munkamegosztás rendszerének határterületein a problémák értelmezésének újszerű kísérleteit, esetleg egy új tudomány születését lehet megtapasztalni, esetünkben létrejön a „mindennapi történelem” tudománya. Aki pedig tudománytörténetről ír, annak számolnia kell az új diszciplínával, hovatovább nem is lehet már nélküle beszélni a történelemről.

A „mindennapi történelem” a kisemberek életútjának rekonstrukciója. Ez a szakstúdium több tudományág egyesítése nyomán kezdte meg működését és (természetesen) napjainkban is átalakulóban van. Országá válogatja, milyen „iskolatörténeti” előzmények ösztönözték az irányzat első képviselőit. Angliában például a helytörténet minden másnál elsősorbb ereje szolgáltatta a keletkezéséhez szükséges energiákat. Franciaországban a szociológia és a néprajz felfedezései bizonyultak irigylésre méltó példának. Németországban a romantika látványos kudarca (amelyet a III. Birodalom ideológiájának szégyenletes bukása tett kétségtevévé) váltotta ki néhány kutató érdeklődését a kisemberek mindennapi tetteinek történelemformáló szerepe iránt. Döntő befolyásuk volt tehát mindenütt az eseményekben a történészekon kívül a néprajzosoknak és a szociológusoknak. A „mindennapi történelem” kutatója felismerte, hogy a kisember céljai és teljesítményei mások, mint az elitnek (a történetíróktól számon tartott) diadalai vagy bukásai. A „mindennapi történelem” a hétköznapi történet. Időhatára nincs, a mindennapok egymásutánja egyfelől a múlt végtelenjében vész el, másfelől napjainkban ér véget és persze, holnap (talán másként?) ismét folytatódik. A régészettől a szociológiáig és a futurológiáig számos tudomány érdekelt a mindennapi élet tényeinek felderítésében. Az előadottak értelmében ezeknek a diszciplínáknak középponti problémája egyrészt a civilizáció és a civilizáció előtti társadalmak történelmi antagonizmusa, másrészt a civilizációkban élő néptömegek (osztályok, csoportok) és az elit életvitelének összefüggése és különbsége.

A mindennapi történelem időrendje (Európában)

A mindennapok történetét csak egyetlen időrend szerint lehet mérni. Az idősort nem az egyik vagy másik etnikum, a „mi-tudat” (illetve a „másság” szembeállítás) szolgáltatja. Az idősor segítségével minden etnikum mérhető, összehasonlítható egymással. A prehistória és a história egyetlen folyamat része. További kérdés azonban, hogy hol vonhatók meg benne a szakaszhatárok. Milyenek a formációk és milyen korszakokban mely formációk dominálnak? Melyek a folyamatokat alkotó jelenségek: az általánosak vagy a tipikusak?

Nyilvánvaló, hogy ezek a problémák csak az egyetemes történet, a világ, az emberiség mértékével mérhetők. A korszakok időrendje értelmet nyer, ha társadalmi formák egymásutánjaként fogjuk fel a történelmet. Ekkor azonban tudomásul kell venni, hogy a formációelmélet a történetírás zsinórmértéke. Nemcsak a céhbeli történészek számára. Formációként mások a történelmi minőségek. A formációknak saját törvényeik vannak. Ez utóbbiakat kell értelmezniük a társadalomtudományoknak. Végül is egyetlen humán tudomány van: a történelem.

Ami a prehistória fogalomhasználatát illeti, magától értetődőnek látszott az egyetemes történeti kategóriák, legalábbis az őskor betagolása a kronológiai rendbe. Az őstársadalom = őstörténet = prehistória – mindmegannyi polgárjogot nyert kategória. Bár értelmezésük korántsem egységes, de használatuk elfogadott.

A problémák azoknak a társadalmaknak értelmezésével kapcsolatosak, amelyek összetettebb, szövevényesebb és magasabb rendű formációkat képviselnek. A néprajzosok ezeknek a társadalmaknak az értelmezésekor nem használják ki a formációelmélet adta lehetőségeket. Aki az etnikai hagyományt akarja látni, nem törődik az egyetemes történelemmel. Nincs szüksége világtörténelmi horizontra, megelégszik mindazzal, amit csörlátása áttekinteni enged. Az etnikai hagyományok kutatója az „őstársadalmak” kultú-

rájára és ennek megfelelően egyedül az őstörténetre kíváncsi. Tudományosan azon igyekszik, hogy áthidalja az őstörténet és a jelenkor közötti szakadékot, az általa épített híd – szerinte – a kulturális hagyomány.

Az európai kontinens kisembereinek (mindenekelőtt a parasztnak) anyagi kultúráit éppen ezért rendszerint az európai népek nyelvi határait megvonva különítik el egymástól. Ennek a gyakorlatnak hagyományai vannak. Már a 19. század tudósai sem kívülről szemlélték az eléjük táruló látványt, ám letagadhatatlan, hogy a tények ismeretét fantáziával tágtották. Olykor túlságosan messze sejtették a horizontot. A grazi indogermanisztika művelői például kezdetben eurázsiai tájakon és évezredekben kalandoztak. Mozgásterük azonban nemsokára beszűkült. A 20. század első felében már csak arra futotta energiájukból, hogy a „déli-probléma” politikai megoldásához szolgáltatassanak tudományos eszközeikkel elemzett bizonyítékokat. Érvettek, de már egyikük sem akart egy idegen kontinensre utazni, nem kerestek fel egy másik világot, s ha mégis a magukétól eltérőre lettek, igyekeztek azt belülről látni, azon voltak, hogy megértsék a látvány és a maguk helyzetének közönség vélt sajátosságait. Meglehetősen általános gyakorlat lett ez a megoldás a múlt században más iskolák képviselőinek körében is. A germanisztika úttörőinek nyomdokaiban haladtak a szlavisztika, a finnugrisztika, a turkológia stb. művelői.

Arra azonban sehol sem vesztegettek sok szót, hogy az életkörülményekről szólva bebizonyítsák: ez a legfontosabb, meghatározó oldala, vagy talán alapja, mert ebből áll az emberek anyagi helyzete az egyes történelmi korszakokban. Az már fel sem merült, hogy csoportonként más és más tényekkel kell számolni! Olykor (a társadalmi csoportok együttélése során) különféle anyagi viszonyok határozzák meg az egyes közösségek létezését, ám van olyan anyagi viszony, amelynek szerepe döntő, s van mellette olyan (akár több is), amelynek jelentősége alárendelt vagy éppenséggel elenyésző. A szaktudomány feladata azért nehéz, mert gazdasági viszonyokat kell vizsgálni, de ezek önmagukban vizsgálhatatlanok, ám van eseménytörténetük, amelyet leggyakrabban gazdaságtörténetnek nevezünk! (Ezt nemhogy vitatják, sokan nem is veszik figyelembe. A néprajzosok többsége például még ma is úgy gondolja, hogy az emberek szokásvilágban élnek, elsőrendűen mentális értéket teremtő erőfeszítéseikre kell a szakma tudományos rendszerezését alapozni. A gazdaság járulékos elem, legfeljebb a gazdálkodás hagyományai vizsgálandók!)

A gazdaságtörténészek és nyomukban azok a kutatók, akik végső fokon az anyagi viszonyok meghatározó szerepét tartják fontosnak a társadalmak életében, arra jöttek rá, hogy az európai kontinens lakosságának történelme a kontinens egyes részein korszakonként eltérő módon zajlott, regionális különbségekre visszavezethető feszültségek jellemezték. Minden egyes etnikumon belül mindig is voltak olyan csoportok, amelyeknek életszínvonalbeli különbségei – ellentett érdekeik – feszültségeit eredményezték, ezek táplálták energiával a társadalmak életét.

Talán Franciaországban váltak először kontinensünkön a modern tudományok átjárhatóvá. Nem érvényesültek többé a céhek merev szabályai. Kiment a divatból, hogy az egyívású tudósok kasztozat alkossanak. Marc Bloch már két emberöltővel ezelőtt arról értekezett a francia mezőgazdaság és a paraszti lét eredendő sajátosságairól írva, hogy a francia mezőgazdaságban két pólus teljesítményei érvényesülnek. Eszmetársa, Lucien Febvre sok mindent hasznosított a gazdaságföldrajzosok munkásságából. Mindketten azt vallották, hogy a déli, mediterrán világ az antikvitás emlékeivel van tele, ám északon született a feudalizmus, ezért értelemszerűen ez a formáció nyomta rá máig hatóan bélyegét a társadalmi piramis talapzatát alkotó parasztnak mindennapi életére a

frankok országában, majd az így kialakult rendszert továbbterjesztették Franciaország nagyobb részén, sőt Északnyugat- és Közép-Európa téerein is. A délen kitalált gazdasági rendszer (és a neki megfelelő társadalomszervezet) már az antikvitásban elterjedt a mediterrán világban. Egyrészt a kontinentális európai tájaktól eltérő természeti adottságok változatossága, másrészt az antik gazdaság volt az oka annak, hogy a Mediterráneumban többé-kevésbé egységes munkakultúrát teremtettek az itt lakók, legalábbis ahhoz a gazdálkodási és helyel-közzel egymással rokon fogyasztási szokásokhoz képest, amelyeket mindenhol Dél-Európa-szerte magukénak mondhattak kortársaik. A történekekkel összehasonlítva a kontinens többi táját, Észak ökoszisztémája azért tűnik másnak, mert az Alpoktól északra keletkezett rendszer jóval később bontakozott ki és penetrációja is lényegesen később, a középkorban ment végbe, bár idővel még Keletközép-Európába és Észak-Európába is továbbterjedt. Valójában nagyobb területet hódított meg a déli munkakultúránál, noha Kelet- és Délkelet-Európa továbbra is periféria maradt, ide a nyugati eredmények csak töredékesen jutottak el, nem váltak a kisemberek életmódjának meghatározó tényezőivé.

A történekek megítélésében meghatározóak a kutatók életkörülményei is. Az Európán kívül élő (egykor még civilizálatlan) társadalmak mindennapjairól csak a közvetlen megfigyelés és az interjúk készítése révén szerezhettünk ismereteket. Analfabéták nem készítenek feljegyzéseket. Az európai civilizációk kisemberei az általános iskolakötelezettség bevezetése előtt szintén szájhagyományként örökítették tudásukat az egyik nemzedékről a másikra. Az írásbeliség csak fokozatosan terjed a világban és a társadalmak hierarchikus piramisaiban. (Még a modern civilizációkban sem készítenek mindenről feljegyzéseket az emberek, olykor még a politikusok vagy más „történelmi” figurák sem. Ennek következtében vált ismeretforrássá az „oral history”.) A történelem megítélését komplikálja, hogy a múltbeli mindennapokról is készültek közvetett és közvetlen úton értékelhető feljegyzések. A történetírók ezeket vizsgálják. A feljegyzések azonban nem a történetírók számára készültek. Akik írták az aktákat, krónikákat stb., földrajzilag és időrendileg egészen más határok között gondolkodtak és más dimenziókban gondolkodva készítették feljegyzéseiket, mint ahogyan a belőlük meríthető információk fedik (vagy nem fedik) a történész látómezejét. A kutatók többsége helyi hozamú adatforrásokból merít, noha rendszerint tágabb horizonton reméli érvényesnek látni következtetéseit. További probléma, hogy a múlt és a ma információszerzése közötti ellentmondás nemcsak horizontálisan észlelhető, hanem vertikálisan, azaz kronológiailag is. A társadalmi piramis felső rétegeiben gyorsabban változnak az értékek, mint a piramis alább húzódo tömegében. A kisember életmódja korszakokon át alig változik, különféle korszakokban készült feljegyzések nyomán alig tapasztalható változások emlékeiből kell rekonstruálni a múltat, illetve kiegészíteni annak mozaikképét.

Alighanem ennek az ellentmondásnak következtében jut kényszerpályára az a kutató, aki földrajzilag és az időrendet illetően átfogóan, „hosszú tartamok” érvényét firtatva vizsgálja a rendelkezésére álló információkat. Általában másodelemzésekkel kell beérnie. A régészeti leletek feldolgozásától a forráspublikációkon át, a történelmi értekezésekig, a néprajzi, szociológiai megfigyelésekig sok mindent kell figyelembe venni és egymásra vonatkoztatni. A vidéki népesség mindennapi történelmét illetően a klímátörténet, archeobotanika és -zoológia megállapításaira is szüksége van a kutatónak. Ismeretszerzési módszereink és a múltra vonatkozó közvetlen információk ellentmondásai nem oldhatók fel. Ezért kényszerülünk másodelemzésekre.

Ha történetesen az Elbától keletre lezajlott változásokról akar valaki oly módon átfogó képet adni, hogy rekonstrukciójának középpontjában az etnikai fejlődésről megfogalmazott véleménye áll, kudarcot szenved. Az Ural és az Elba között, a Stettin–Trieszt vonaltól keletre ugyanis még nyilvánvalóbban nem lehet megmagyarázni az etnikumok sorsával a mindennapi élet történetének összefüggéseit, mint a kontinens másik felén, bár kétségtelen, hogy itt valamivel tisztább képet lehet nyerni a múlttól.

Ezen az ökológiai adottságaiban változatos területen (csak a kisembereknél maradvánnyal) az antikvitás hajnalán, a homéroszi időkben halászok, hajósok, parasztok, mesteremberek éltek és kisebb-nagyobb csoportokban más nyelvet beszéltek. Az elit idővel átmentette az antik civilizáció hagyományát: író–olvasó embernek a középkorban illett tudni latinul. A kisembereknek erre nem kellett törekedniük. Az elit műveltségi követelményei nem hatották át a kisemberek gondolkodását. A mediterrán nyelvűek például egészen a közelmúltig önálló tömböket alkottak, noha ezeknek jó része átjárható volt, legalábbis a kereskedő és hajós népség mezzofantikából állt. A parasztok beérték azzal, hogy megértsék a szomszédjaikat. Dél- és Északnyugat-Európa nyelvi-etnikai tömbjeinek egységesülése csak az utóbbi fél évezredben kezdődött el – az urbanizáció hatására. Az egységes Franciaország és a francia nyelv még ismeretlen volt a középkorban. Mikor emberöltőkön át tartó bonyodalmakat áthidalni akarván, végre-valahára a francia király és az avignoni pápa találkozott, nem értették meg egymást, ezért kénytelenek voltak latinul beszélni. A Földközi-tenger mellékén lassan integrálódnak az etnikumok. A tenger és a kereskedelem hozza közelebb az embereket egymáshoz. A szárdok vagy a provanszálók évszázadok óta kétnyelvűek. A görög szigetek lakói négy-öt nyelven megértetik magukat Afrika, Ázsia és Európa – lakóhelyükhöz közel eső – tengerparti országaiban. Az olasz köznyelv a 16–17. században keletkezett. Nagy-Britanniában a népesség a középkorban egységesen angol nyelven kezdett beszélni, de a periférián (Wales, Skócia, Írország) megmaradtak a kelta nyelvjáráások, és itt még ma is kétnyelvű a lakosság. Egy osztrák nem érti meg a frízt és a *plattdeutschot* talán a – délen lakó – szász se igen.

A kontinens keleti felén még bonyolultabb a helyzet. Itt az életformák is változatosabbak voltak a modern világot megelőzően, mint Európa többi részén.

Kelet- és Délkelet-Európában az elmúlt másfél évezredben (ismét csak a kisemberekről szólva) parasztok és pásztorok éltek.

A parasztok többségéről azt lehet az i. e. I. évezredben feltételezni, hogy valamilyen szláv nyelvhez tartozó törzsi dialektust beszéltek. Külterjes gazdálkodásuk ökológiai krízist váltott ki az évezred derekán, ennek következtében érzékelhető – népvándorlás-szerű – migrációjuk. A folyamat az i. e. I. évezred végéig tartott, amikor is eljutottak a Keleti-tengerig, Svájc, a Balkán-félszigetre és a Fekete-tenger északi vízgyűjtő területére. Az ezredforduló után számos körzetben eljutottak az államalapítás fokára. Több csoportjuk etnikailag asszimilálódott környezetében, eltűnt a látómezőről, emléküket jószerével csak helynevek (Svájc, Alpi-Ausztria) vagy törpe minoritásnak nevezhető maradványaik őrzik (kasubok, Elba-szlávok stb.). Valamennyiüket jellemzi a romanizáció csaknem teljes hiánya, továbbá az, hogy az antikvitás óta csak töredékes és felszínes, mert megkésett civilizálódásuk, voltaképpen eredendően az jellemzi életminőségüket, hogy a civilizációk dél- és közép-európai centrumaihoz képest mindig periférikus volt a helyzetük. Nem voltak gyarmatosítók. Az oroszok szibériai kivándorlása alacsony

hozamú gazdálkodásuk, a túlnépesedés és a parasztkra nehezedő adóterhek hatására indult el a 17. századi „kis jégkorszakban”, azaz nem tért le a sok évszázados pályáról.

A pásztortörzsekről viszont tudni véljük, hogy a délkelet- és a kelet-közép-európai ligetes steppén a bronzkor óta megismétlődő hullámokban érkeztek Közép-, Belső-Ázsiából és a tajga, valamint sivatagi övezet közötti szibériai tájakról. A 300–900 közötti mozgásukat kiváltó klímaváltozások és a bizonytalan alapokon álló gazdaságuk ellentmondásaiból kitörni kényszerülve szervezték meg a népvándorlások nagy etnikai mozgásait. Sokan rételepedtek a földművesekre és megadóztatva őket, élelmiszereiket és más készleteiket elszedték tőlük, sokukat elhajtották rabszolgának, tulajdonképpen élőködtek rajtuk, másrészt rablóhadjáratokat vezettek a centrum civilizációban fellelhető luxus-cikkek megszerzésének reményében Nyugatra.

A természeti katasztrófák, törzsi csetepaték következtében vagy a civilizációk nyomására elszegényedtek a vagyonukat veszített pásztorok, lezültek a parasztkozé, legalábbis olyan körülményekbe, amilyenekben a parasztkozé éltek, olykor keveredtek is velük. A belátható időkeretek között ez volt a sorsuk a hunoknak, az avaroknak, a bulgároknak. A népvándorlás utolsó (középkori) hullámát képviselték a kalizok, pecsenyegek, kunok, jászok stb. A legjelentősebb népmozgás a mongol invázió volt. Akik a Kárpát-medencében partot értek, az itt élőkhöz asszimilálódtak három-négy generáció múltán. A Fekete-tengertől északra ellenben a nomádok még a 17. században is megőrizték hagyományos szokásaikat. A tatárok Ukrajnában és Dél-Oroszországban csak a kozáktelepítések hatására változtattak pásztori életmódjukon.

Voltak olyan pásztortörzsek is, amelyek a dél-európai vándorpásztorokozás képviselőként albániai őshazájukból eljutottak a mai Románia, Moldva területére, sőt a középkorban megjelentek Erdélyben és a mai Szlovákia területén, továbbá a Morva-medence szélén (Valasko), ahol az újkorban mindenütt alászáltak a völgyekbe, véglegesen megtelepedve. Miközben a paraszti közeg spóráiba befészkeltek magukat, elparasztosodtak, akarva-akaratlan társadalmi státusukban is betagozódtak a környező népség jogviszonyaiba. A szlovákok a dél-lengyelországi övezetből szivárogtak át a középkorban mai hazájukba, ahol idővel keveredtek az itt talált szlávokkal.

A különféle forrásokból eredő népvándorlás kori folyamatokban résztvevők mindennapi életét nyugatról érkező ellenhatások, gyakorlatilag a telepített vagy szabadon vállalkozó mesteremberek, kereskedők és parasztkozé mozgalmi változtatták meg. A különféle nyugat- és közép-európai területekről származó népfölösleg a középkor óta folyamatosan gyarapította az Elbától keletre húzóóó területeken a városi és a vidéki lakosságot. Ezeknek az embereknek letelepedését a középkorban kibontakozott feudális királyságok hatalmi elitje és intézményei segítették elő. Németek, hollandok, vallonok érkeztek a Keleti-tengertől Erdélyig, majd az újkorban a Volgáig. Többségük parasztkozé volt. Rajtuk kívül még sok kereskedő és iparos települt át (a mondottakon kívül spanyolok, franciák, olaszok is!). A nem agrárfoglalkozásúak többsége a kereskedelmi központokban és az ércvagyon (elsősorban a nemesfémek az ókor óta kiaknázott telepein) próbálkozott sorsát jobbra fordítani. Csatlakoztak hozzájuk a középkori zsidóüldözések elől menekülő, főleg kereskedők, akik városokban telepedtek le és gettókat hoztak létre. Idővel (a mai Lengyelország és Ukrajna területén elterülő) Galíciában paraszti közösségek is keletkeztek. A kelet-európai pogromok, majd a szegregációt tetőző holokauszt miatt egyre növekvő tömegük kivándorolt, a 20. században (főként annak második felében) minden korábbi mértéket meghaladva telepedtek át, a mai Izraelbe. Az orosz falusi közélet és földhasználat szokásait ők ültették át új hazájukban kibutzokat alapítva. (A

dán szövetkezetek – a kelet-európai hagyományoktól eltérően – a kereskedelmi kapitalizmus érdekérvényesítő rendszerét ültették át a mezőgazdaságba.)

A Kaukázusból a középkorban telepedtek át az örmények, többségük kereskedőként és a mesterséget folytatva gyarapította a városok lakosságát.

A cigányok a 15. században jelentek meg, a modern időkig megőrizték marginális kulturálishelyzetüket, mert a társadalom peremén éltek. Nem emancipálódtak. Erre sem a civil társadalom, sem ők maguk nem törekedtek. A paternalista állam azonban igen, de átütő siker nélkül. A cigányok foglalkozásaiban és környezeti, továbbá mentális kultúrájában sok olyan elem fedezhető fel, amelyet idegen etnikai környezetükből kölcsönöztek.

A dióhéjba zsugorított történet annak illusztrációja, hogy az etnikai folyamatok különféle korszakokban vágnak medret a társadalom közegében, nem mondható valamennyiről, hogy forrásuk az őstörténet sötétjében tört fel, középkori eseményeik egyaránt érintették a várost és a vidéket, sőt az energiaszolgáltatók a modern civilizációban is működtek, hiszen egészen új kezdemények alakították korunk társadalmának hétköznapjait.

Mindent egybevetve: az etnikai folyamatok nem egyetlen történelmi korszak specialitásai, sokkal inkább állítható róluk, hogy korszalközpontú események.

A részleteket tanulmányozva azt is kellett ismerni a „nyelv = etnikum = kultúra” felfogás híveinek, hogy történetesen a német parasztok hagyományos anyagi kultúrája összességében eltér egymástól a német síkságon, illetve az Alpokban, aminthogy azon franciák életkörülményei is egészen mások, ha Normandiában, illetve Provence-ban laknak. A munkakultúra és a fogyasztási szokások sokasága mindenütt a világon a modern időköt megelőzően a természeti adottságokhoz igazodik, sem a technológia, sem a gazdaság nem képes generalizálni azt, amit nem tudott elsajátítani maradéktalanul az ember. A gépesítés előtti munkakultúrát és a kisemberek életmódját elsősorban a természeti környezettel vívott harc sikerei és kudarcai határozták meg. Innen a hagyományos anyagi kultúra regionalitása. De a regionalitás nemzetközi érvényű, átfog korszakokat és nyelveket. Történetének utolsó fázisát az ideológia és vallás (következésképpen az indoktrináció) kettészakadásának eseményei és következményei töltik ki. A középkori katolikus egyház nemzetközi szervezet. Főként a szerzetesrendek azok. Az érintkezés eszköze egy halott nyelv (a latin), uralmának előfeltétele az analfabetizmus. A reformáció, majd az ellenreformáció újra megosztja az európaiak gondolkodását. A bizantinus keresztény kelet- és délkelet-európai tömb (amelynek anyagi viszonyai és munkakultúrája alig haladta meg a prehistóriában elért színvonalat) zárt rendszerét a kontinens többi részén – a kereskedelmi kapitalizmus kibontakozásával párhuzamosan – kettéválasztották a reformáció és az ellenreformáció, illetve ezen ideológiák jegyében fellépő intézmények merőben ellentétes rendszerei. A protestáns Észak- és Északnyugat-Európáján kívüli intézmények mellett újrászerveződött Dél-, Délnyugat- és Közép-Európa jó része. Az utóbbi övezetben a kormányzatok és az újraéledő római egyház paternalizmusa szabályozta a kisemberek életvitelét. A nagy régiókban a hétköznapi történelem a helyi adottságokhoz igazodva zajlott le. A kisemberek alkalmazkodtak természeti és társadalmi körülményeikhez.

Mindezen ellentmondások gyökerei mélyen lenyúlnak a történelem rétegeibe. A korszakokon áthatolva szívja életető nedveit (a neoevolucionisták kifejezésével élve) a „kultúra fája”.

Antik hagyományok a mediterrán ember mindennapi történelmében

Az antikvitás óta elegendő feljegyzés és egyre gyarapodó régészeti leletanyag áll rendelkezésre, melyből arra lehet következtetni, hogy a Földközi-tenger melléke (noha az ott élő emberek nyelvileg különféle csoportokba osztályozhatók) nagyjából egységes egészet alkot, összehasonlítva a kontinens többi tájain, illetve a közel-keleti civilizációkban tapasztalhatókkal. A Mediterrán-medence, a hatalmas mészkőhorpadás biológiailag szegény. A Földközi-tengernek szegény az élővilága és szegények (csaknem kopárak) partszakaszai. A neolitikum óta ezekhez az adottságokhoz kell alkalmazkodniuk az embereknek. Mindennapjaik másként zajlanak, mint közel-keleti kollégáiknak, kivált ha összehasonlítjuk mindennapjaik történetét az áradmányos folyók, a Nílus, a Tigris partjai mentén és az Eufrátesz között lakók életkörülményeivel. Bár az élelmiszertermelés magasabb fokú rendjét Délnyugat-Ázsiából importálták a medencébe bevándorlók, ám alkalmazkodniuk kellett szegényes biotópjukhoz, és ennek következtében gazdálkodásuk nem is lett gazdag hozamú, a gazdaság eltartó képessége meg sem közelítette délnyugat-ázsiai előképének ökoszisztémáját. A mediterrán emberek a prehistóriában nem koncentráldhattak nagy lélekszámú településekbe, s nem hoztak létre – adóbehajtáson alapuló – istenkirályságokat. A mediterrán agrártelepülések többsége ma is magányos tanya.

A mediterrán környezeti kultúra, mindenekelőtt a szórványok rurálitása, a lakásviszonyok, az öltözködés stb. közös vonásai egy többé-kevésbé egységes történelmi képződményt sejtetnek, egy olyan vidéki népesség életkörülményeire utalnak, amelyek között az összeköttetést – a hiánygazdaságukat felszámolni akaró – kereskedők igyekeztek megeremteni, megszüntetni törekedvén magát a hiánygazdaságot.

A mediterrán kereskedők akarva-akaratlan kis városokká építették át azokat a tengerparti kikötőket, amelyek különféle természeti adottságaiknak köszönhették létüket, a kikötőváros hajósai által lebonyolított csereforgalom révén összeköttetést teremtettek egymás, továbbá Európa, illetve a Közel-Kelet között. Az Alpokban bányászott ónt és rezet a bronzkorban Libanonban és Egyiptomban dolgozták fel. Marseille és a többi kikötőváros önálló képződmény egy táj rurális közegében, még a szárazföldi úthálózat mellett létesített kereskedőtelepek is eredendően városokra jellemző autonóm képződmények valamennyien. Jellegüket a modern időkig megőrizték, még akkor is, amikor a városoknak szövetségeket kellett alkotniuk, hogy továbbra is biztosíthassák – a vidékhez képest – önállóságukat a mindenkori társadalmi rendben. Végül is a városok hatalmi-politikai szervezete fogta össze és irányította a kisemberek életkörülményeinek alakulását. Nemcsak a városfalakon belül diktált a tanács. A vidék életét is a városi gazdaság szabályozta.

Miután a parasztok életmódját mindenütt a világon döntően az ökoszisztéma határozza meg, azaz egyfelől alkalmazkodniuk kell természeti feltételeikhez, másfelől egyre hatékonyabban ki kell használniuk azokat, a mediterrán parasztok életkörülményeire is – a centrális szerepet játszó városokon túlmenően – elsősorban ökoszisztémájuk nyomta rá bélyegét.

A tanyavilágot (azaz tulajdonképpen a „szer” településhálózatát) fenntartó mediterrán emberek agrártársadalmi sajátos területi megoszlást valósított meg gazdálkodásában. Tulajdonképpen sok mindent megőrzött a Közel-Keleten szokásos agrikultúrából. Mindenki arra törekedett, hogy lakóháza közelében kerteket műveljen, ahol évelő növényeket (elsősorban gyümölcsöket) termesztett, gabonátlái már valamivel távolabb, de még mindig a szomszédságukban terültek el. A jószág nyájában legelt. A családok kisebb-nagyobb létszámú állatállományának zöme messze elkalandozott, a lakóövezettől

meg a szántóföldektől távoli legelőkön tartották. Nyáron hegyoldalakon járt a juh, a kecske, s ha volt: a tehén, télen pedig lehúzódott a síkra, folyó völgyekben, tengerparti lapályokon keresett táplálékot, ezért többnyire koplalt, le is fogyott tavaszra. Minden családból néhány férfi pásztorként élte életét, míg a többiek a földet túrták. A középkor óta sok helyütt több család egy-egy nyáját alkotva tömörítette állatait, a jószágot ettől kezdve hivatásos pásztorok vigyázták. A mediterrán szigeteken még ma is megfigyelhető a szezonális vándorpásztorokodás. Az Ibériai-félsziget gulyáinak tartásmódját a spanyolok honosították meg a dél-amerikai pampákon és Mexikóban. Innen vették át a texasiak a 19. században. A *cowboy* bölcsője Hispániában ringott.

A mediterrán emberek sajátos gazdálkodásának legfőbb oka maga a természeti környezet volt. A Mediterráneumban kevesebb volt az erdő, mint bárhol Európában. Itt már a posztglaciális idők óta kevesebb szálfá nőtt, azon kívül, hogy az emberek itt vágták ki a legtöbbet közülük kontinensünkön. Hajókat és házakat építettek, faszenet égettek évezredek óta. Már az ókorban fahiány lépett fel, pedig három évezreddel ezelőtt a lakóterület több mint felét még erdő borította, s ebből mára csak egyötöde (vagy annál kevesebb) maradt. Ahol valamikor fák lombjai árnyékoltak, bozót (*maquis* stb.) nőtt, és mindenütt tapasztalhatni az erózió kártevését. A mediterrán ember munkakultúrája ezekhez a jórészt önmaga által előidézett életfeltételekhez igazodott. Másrészt az itteni ember – fahiányban szenvedve – kénytelen volt kőből építkezni. Az egész folyamat nyomon követhető. A prehistorikus emlékekben még sok az olyan épületmaradvány, amelyből a földbeásott oszlopok gerendakonstrukciójára lehet következtetni, az épületek favázainak közeit (történetesen az etruszkok) szárított sárkoloncokkal töltötték ki. Majd változtattak ezen a gyakorlaton, terméskövekből és faragott kövekből emelték épületeiket. A délnyugat-ázsiai eredetű tégláégetést alkalmazva a civilizációkban rátértek arra, hogy szabványosított építőelemekből rakjanak falat. Ennek köszönhető, hogy a Mediterráneumban egy, a szomszédaitól eltérő építkezési övezet jött létre, az itt lakók nem követhették elődeik példáját. A mediterrán civilizáció – adottságait és a találékonyságban rejlő előnyöket felismerve – újított és sajátos épületállományt emelt. Építészetileg is köztes sáv a tenger melléke. Míg a Közel-Keleten szárított agyagtéglákból építkeztek, az Alpoktól északra húzódó övezetben ellenben fából.

A munkakultúra alapvető tartományában körülnézve és mindent egybevetve, tulajdonképpen arra a következtetésre kell jutnunk, hogy őseink megalkotva a környezeti kultúrájukat, eredendően három övezetet alakítottak ki Eurázsia északnyugati térségében. A Földközi-tenger medencéjében a gazdálkodók üzemi szervezete egyrészt megtartotta a kertkultúrák és a szántógazdaság közel-keleti hagyományát, másrészt (továbbra is) társította azt a nomád pásztorgazdaság – helyenként az Északnyugat-Ázsiában is szokásos – gyakorlatával. A gazdálkodás területi elhelyezkedésének hármastagozódása fennmaradt a modern agrárgazdaság kialakulásáig, sőt itt-ott (elsősorban a Balkán vagy a Mediterrán-szigetvilág elmaradottabb tartományaiban) az emberek még napjainkban is őrzik romjait. A mediterrán gazdálkodás eredendően Északnyugat-Ázsiából bevándorlók munkakultúráján alapult. A kapcsolatokat később is kamatoztatták. Még az öntözéses gazdaságot is, de ezt az ókorban és a középkorban egyaránt csak a majorokban alkalmazták, a kis, paraszti gazdaságokban nem.

A három gazdálkodási ágazat (a kertgazdaság, a szántóművelés és a pásztorkodás) övezetei az emberek alkalmazkodóképességét bizonyítják, valamint azt, hogy valamilyen nyien a termőterület bőségében éltek. Más kérdés, hogy milyen alacsony színvonalú volt élelmiszergazdaságuk eltartóképessége?

A Mediterráneumban kialakult gazdasági rendszernek legfőbb motiváló tényezője a nyersanyaghiány volt kezdettől fogva, amelyet ki akartak tölteni, tehát végül is a hiánygazdaság valamennyi következménye – a tengeri kereskedelem és a városhálózat révén az antikvitás óta – ellenébe fordult. Az antikvitás iparának látványos technológiai fellendülése ennek volt köszönhető, hiszen a mediterrán emberek nem is annyira az agrártermékek hiányát szenvedték el (bár a városi népesség ellátása érdekében majd háromezer éve behozatalra szorultak), hanem az ipari nyersanyagokét, illetve a kézműipari készítményekét. A kereskedelem azonban eltüntette a hiányokat. A csere döntő hozzájárulás volt a javak egyenletes területi elosztásához. A mediterrán gazdaság tehát eredménnyé változtatta mindazt, amit az emberek eredetileg ínségként éltek meg. Mint-hogy azonban a parasztek nem kapcsolódtak be a cserefolyamatokba, a kereskedelem nem csatolhatta vissza a tanyasi népség háztartásaiba az ipar teljesítményeit. A majorok azonban (a városok mellett) élvezték a helyzetből adódó hasznos következményeket. A földbirtokos arisztokrácia városi eredetű volt, ennek következtében (a vidék látta el a várost!) csak a majorokban ösztönözte a mezőgazdasági árutermelést a mediterrán gazdaság.

Mindamellet az antik gazdaság végeredményben még képtelen volt arra, hogy piacgazdaságot alakítson ki, noha cserefolyamatok határozták meg gazdaságát. Ennek messzemenő következményei mindmáig érvényesülnek az agrárnépesség életkörülményeiben.

Bár a városi gazdaság sohasem működött egyenletesen, tulajdonképpen pulzált a történelemben, de (a kis visszaesések ellenére) színvonala lassan és folyamatosan emelkedett, ráadásul táguult mozgásteret is. Miután a város az ókorban a majorokban előállított termékek piaca lett, cserébe a *villa rustica* lakói megkapták a város fogyasztói kultúráját. Mindenekelőtt az építészetben és az infrastruktúrán látszanak meg a városi hatások. A gyarmattartó antik birodalomban a városi befolyás még a távoli tájakon is érvényesült, ott is nyomot hagyott az építkezéseken az urbanizáció, ahol – a közigazgatás központjaiban, a városokban és a római arisztokrácia majorgazdaságaiban – egészen más ökológiai feltételek között működött a hatalom gazdasága. Az Alpoktól északra élő kiváltságosok (legalábbis a társadalmi piramis csúcsán állók) adaptálták a mediterrán város fogyasztói kultúráját. A parasztek életkörülményei azonban alig változtak a dél-európai eredetű ipari beruházások hatására. A majorokban jobbára csak a hátrányos helyzetűek éltek. Azonban voltak (és ma is vannak) városba származott rokonaik az isten háta mögötti pusztákon vagy a tanyákon maradtaknak, akik, ha a cselédek vagy a parasztek kilátástalannak látták helyzetüket és a városba költöztek családotól, atyafiaik befogadták őket. A baj az volt, hogy nem minden áttelepült tudott asszimilálódni. A városi hatóságok a középkor óta ezért időnként visszatelepítették őket a város pezsgő közegéből az unalmas vidékre. A számkivetetteknek továbbra is nélkülözniök kellett a civilizáció fogyasztási kultúrájának szolgáltatásait. A kényszerintézkedések szenvedő alanyai mégis sok mindent megőriztek – fogyasztási kultúrájukban – mindabból, amihez hozzászórtak már a városban. Például sokan emeletes házakat építettek a 13. század óta, amelyben a földszinten tartózkodtak nappal, éjjel pedig az emeleten kiképzett hálókamrákban aludtak.

Aki nem telepedett át a városba, s onnan ismét a vidékre, továbbra is földszintes házban lakott. A földet túró parasztháza – a romokból ítélve – téglalap alaprajzú volt, két szélén egy-egy helyiség között (a bejárati ajtó mögötti előtér folytatásaként) építettek egy kis helyiséget, a hálókamrát, a két szélső közül az egyiket konyhaként használták, a másikat gazdasági rendeltetésűnek szánták, szerszámokat, élelmiszereket tároltak bennük, tulajdonképpen kamraként használták, esetleg itt rendezték be az istállójukat. Az

udvarházakban, a városokban (az antikvitás óta) középfolyosóvá tágították az egymásba nyitott előteret és hálókamrát, a konyha viszont megmaradt eredeti helyén, a raktárnak vagy istállónak használt helyiséget pedig hálókamrának rendezték be. Ha emeletet húztak a házra, a hálókamrák felkerültek a második szintre, a földszinten a cselédek kamrája és az istálló sorakozott egymás mellett, a másik oldalon pedig a bejárat felől (az utcára nyíló ablakkal) egy ebédlőt, a későbbi szobát alakítottak ki. A mintát Itáliában alkották meg és a középkori urbanizációval együtt terjedt Északnyugat- és Közép-Európában, sőt valamivel később, az újkorban Délkelet-Európában, illetve Skandináviában is, mert – mondhatni – az egész kontinensen megkedvelték.

Az Elbától nyugatra, a feudalizmusban élő kisemberek mindennapi értékrendje

Ugyanakkor az Alpoktól északra mégis összekeveredtek – döntően a kiszolgált katonák letelepítése révén – a régi törzsi társadalmakban szokásos, a föld tulajdonlásával kapcsolatos érdekviszonyok a városokat fenntartó kereskedés és az ipari szolgáltatásokat nyújtók gazdaságának tényezőivel. Ekkor – akarva-akaratlan – az antikvitástól befolyásolt európai téreken létrehozta egy egészen sajátos, különleges rendszert, a feudális földbirtokosok láncolatának hierarchikus kapcsolatait. Ebben a mechanizmusban a földesúri elit játszotta a döntő szerepet. Összehasonlítva az itt kialakult állapotokat a mediterrán földtulajdonlási szokásokkal további különbséget kell érzékelnünk, minthogy a kontinentális tájakon gazdálkodóknak nem csaknem kopár domboldalokon, hegyi platókon kellett megtelepedniük, hanem a völgyeket is borító sűrű erdőkben, ahol bőven termő a talaj, de itt a mezőgazdaság tüzemágait úgy kellett egymáshoz igazítaniok, hogy valamennyien ugyanazt a – kultúrtájja alakított – földdarabot hasznosítsák. Ezért itt mindig is földszükében éltek. A tanyák ugyan szerekké terebélyesedtek, de ekkor még sehol sem alkottak falvakat. Az őskori tanyavilág sok helyütt napjainkig túlélte a gazdaság és a társadalmi feszültségek okozta megrázkódtatásokat, noha a középkori földesurak munkaerő-gazdálkodása az első évezred elmúltával sok helyütt változtatott a települések állapotán: az őserdőbe telepített parasztnak egy út mentén sorban (egyik vagy mindkét oldalon) örökíthető telkeket mértek ki. A történelemben először hoztak létre évszázadokon át fennmaradó falvakat. Erre mindenhol sor került, ahol csak remélhették, hogy kultúrtájként hasznosíthatják a lakatlan erdőrengeteget. A falvakban a mezőgazdasági munkálatokat (mivelhogy több gazdasági ágazatot működtettek ugyanazonokon a területeken) a családok összefogásával lehetett csak megszervezni. A beruházásokat kooperációk helyettesítették. A „faluközösség” szokásrendjének ez a kényszerhelyzet volt az alapja. A parasztnak közötti vagyoni különbségek kifejlődését főként gazdálkodásuk rendje, a családok egymásrautaltsága akadályozta meg. Már a prehistóriában adva volt ez a kényszerpálya.

Csakhogy már ebben a civilizálatlan közegben sem mondhattak le azokról a luxuscikkekről, amelyekkel egy szűk vásárlóréteg igényeit elégitették ki. A provinciákban a törzsi előkelőségek és a gyarmatosító új földesurak akartak pompázni, de igényeiket a helyi készítményű, gyatra küllemű és minőségű iparcikkal nem tudták kielégíteni. Az Alpoktól északra tehát, a kényszerítő okok miatt dél-európai eredetű vagy közvetítésű importra kellett berendezkedniük, miáltal Európának ezen a részén is működött a távolsági kereskedelem. Amikor a gazdaság energiaforrásai kimerültek és az impérium összeomlott, a korai középkorban a kontinens belsejében még mindig szükség volt kereskedőkre és iparosokra. A kézművesek többsége eleinte főleg a majorokban talált

munkaadókra, úgy mint egykoron, az őskor vagy az ókor arisztokráciájának gazdaságai-ban. Később inkább városokban tömörültek a mesteremberek, mert itt anyagilag függetlenné váltak az őket szipolyozó földesuraktól. Az antik városi ipar munkakultúrája – tekervényes utakon – eljutott tehát a barbár Európába, s javított ellátottságának színvonalán. A majorok sokáig megmaradtak. A környezetükben élő paraszttal különféle szerződéseket kötöttek uraik, bár ezeket eleinte nem írták le, mert senki sem tudott írni. Mindenesetre Északnyugat- és Közép-Európa jó részén a parasztok lassanként, a középkor végére már bérlőkké váltak.

Az anyagi javak áramlásának egy másik útvonala a tenger volt, az Alpok hágóin ekkor még alig jutott át karaván, a meredek és a hó meg sok rabló volt a legfőbb akadály. Az útonállás kifizetődő mesterség volt (lovagok gyakorolták), mert a luxuscikkek értéke magasabb volt az élelmiszereknél. A kék országúton persze nem volt kátyú, a hajósokat nem fenyegette a szárazföld mindmegannyi réme. A kalózok ellen pedig szinte hiába védekeztek. Az Atlanti-Európa kikötővárosai hovatovább csaknem ugyanúgy funkcionáltak, mint a mediterrán városhálózat egykori résztvevői. A javak forgalma az ezredforduló táján elérte kritikus tömegét. A kontinenst átszelő – észak–dél irányú – kereskedelmi útvonalak mentén is egyre több kisváros épült, mert a karavánoknak éjszakázniuk kellett és a távolsági forgalom állomásai kínálták a piactartás lehetőségét a javak helyi forgalmának. Az itt lakóknak szintén kevesebb volt a társadalmi kötöttségük, a déli kereskedőfamíliák is terjeszkedtek, fiálékat alapítottak a kikötőktől távoli városokban, összeházasodtak az itteni kalmárokkal stb., ezáltal nőtt a javak forgalma, nőtt a fogyasztórét, nagyobb lett a piac, ami főleg a helyi igényeket kielégítő iparosok számára bizonyult kedvező adottságnak. A középkor második felében valamennyi várost már rendszeresen látogatta a környező vidék parasztsága, mert piacozni kezdett. Ugyanakkor a városlakók tömege duzzadt, igényeik nőttek. A történetek vonatában élő parasztok is piacra fordultak, mert biztosak lehettek abban, hogy eladhatják fölös termelvényeiket, sőt, csak hogy pénzhez jussanak, néha még a szájuktól is megvonták a falatot! Ezen az áron azonban megvehették a városokban szokásos fogyasztói kultúra elemi vívmányait.

Földrajzi adottságok, társadalmi és történeti tényezők játszottak tehát szerepet abban, hogy Dél-Európától egy csaknem teljesen eltérő ökoszisztéma alakult ki a kontinens belsejében, elsősorban Nyugat- és Közép-Európában. Az itteni tájakat eredendően ösvadon borította, klánfőnökök és gyarmatosítók majorjai, az imperium kiszolgált katonáinak utódaiból lett földbérlők, a szárazföldi városhálózat sűrű szövevénye és a felsorolt tényezőkből élőködni akaró földbirtokos arisztokrácia familiáinak hatalmi elitje jellemezte az itteni mindennapokat, különösen annak köszönhetően, hogy a kiváltságos réteghez tartozó urak fenntartották az útonállás ősi mesterségét is.

A rendszer a középkorban megerősödött és szinte teljesen és tökéletesen megváltoztatta a parasztok meg a kézműves mesteremberek életkörülményeit.

Új helyzet alakult ki ekkor, s ennek következtében a középkor vége óta teljesen átrendeződött a vidék fogyasztási kultúrája. A leglátványosabban az épületállomány bizonyítja a mondottakat. A prehistóriában és az ókori Európában a vidéki nép (eltekintve néhány – a rokonaira nehezedeő, olykor parazita arisztokratától) földszintes épületekben lakott. A házak többsége osztatlan volt, nem építettek bennük – a padlásteret elválasztó – fedémet, járóföldjükön tűz égett, és a füstöt pedig nem is vezették el. Sokan a lakóhelyiségtől elválasztottak egy fütetlen és annyira-amennyire füstmentes alvókamrát, mások pedig a lakóhelyiséggel közös tető alatt (a ház másik végében) rendezték be kezes jószáguk istállóját.

Már a törzsi (majd a nyomdokaiba lépő) civilizációs arisztokrácia többszintes tornyokat épített lakásul, fűtetlen, ablaktalan, hideg és sötét odúkban didergett télen, de joggal remélte kényelmetlen otthonában, a kőből vagy a fából épített monstrumban, hogy élete biztonságos, megvédi őt az erődítmény. Amikor a középkor gazdasága fellendült, a nemesek beköltöztek (először Dél-Európában) a városokba (mert itt fogyasztási szükségleteiket könnyebben tudják fedezni), de sehol sem mondtak le tornyaikról. A szomszédjaik (elsősorban a kereskedők) azon nyomban utánozták őket. A városok gyorsan megváltozott, aki gazdag volt, annak az ég felé terjeszkedett kényelmetlen, szellőtelen és szinte fűthetetlen, ugyanakkor sötét otthona. Tudniillik a biztonságot ígérő városfalak egyelőre korlátozták a városlakók térfoglalását. Nemsokára, a középkor múltán a piacozó parasztok is úgy gondolták, őket is megilleti az emeletes ház rangja, néha még azt is remélték, hogy kényelmesebb lesz otthonuk. A városokban az építőiparosok túlkínálatát kihasználva lassanként (a 16–19. század között) átépítették a vidéki településeket. Végül sok helyütt még a nincstelen, földdel nem is rendelkező zsellérek is emeletes házacskákban laktak. Egyre ritkábban barkácsoltak családi, szomszédi összefogással – kalákában. Igényeiket főként a városokban elszaporodott építőiparosok foglalkoztatásával elégítették ki. A mesteremberek a túltermelési válságban saját magukat exportálták a vidékre.

Eredetileg azon a részén Európának, ahol a Golf-áram enyhíti a kontinentális klíma szélsőségeit, vagyis Nyugat-Franciaországtól Skóciáig és Írorszáig a parasztok megnövelték kedvelt lakóistállós házaik méreteit, miáltal az „életteret” (a nappali tartózkodásra szánt helyiséget) tágasabban építhették fel és a ház egyik végében megtoldva, hálókamrákkal egészítették ki. Továbbra is a járószíntén raktak tüzet, itt főztek az egyik fal mellett, a vele átellenes fal mellett egy padot és egy hosszú asztalt állítottak, hogy itt étkezhessenek. A családfőt karosszék (valóságos trón) illetve meg, egyedül ő ülhetett az asztalfőn. A tűzhely felett az újkorban mind több házban füstelvezető kürtöt (kandallót) építettek, jóllehet erre a legtöbb helyen csak a 18. században került sor. Angliában London vonzáskörzetében kezdték a középkor második felében átépíteni a házakat, volt olyan is, amelyre még egy emeletet húztak fel (benne hálókamrákkal vagy a cselédek számára fenntartott helyiségekkel). A rendszer lassanként terjedt Skócia, illetve Wales irányába, végül is a szigetország periferiájára csak az ipari forradalom idején ért el.

A középkor végi Mediterráneumban, továbbá Közép-Európában a tanyákon és a falvakban a parasztok jószágaiknak is külön istállót emeltek, gazdasági rendeltetésű épületekkel is betelepítették a lakóház szomszédságában a portát. Eredetileg az építmények össze-visszaságban álltak, a rendezetlen udvar benyomását keltették. Ellentétben velük a kisebb majorokban és később a királyi telepítésű falvakban az épületek egy négyszög alakú belső udvart határoltak el. Erre már az ókorban is volt példa, hiszen a *villa rustica* zöme tulajdonképpen tehenészet volt. Itt – eladásra szánt – vajat és sajtot állítottak elő. Az ókori épületegyüttes a rendezett udvarú tanyatelepülés iskolapéldája kontinensünkön, a középkorban sokfelé elterjedt, ez lett akkoriban a nyugat- és közép-európai, másfelől az újkori skandináviai és kelet-európai gazdaságok prototípusa. Helyszüke miatt épületekkel kerített belső udvarú házakat építettek a városokban is.

Városi módra emeletes házakat és kerített udvarokat telepítettek tehát szinte az egész kontinensen. A változások két fázisban követték egymást, előbb az Alpoktól délre, (ahol a folyamat még a középkorban megindult), majd északra alakult át a táj képe. A gazdasági célszerűsége túlmenően a parasztoknak sok helyütt a földesurak is előírták, hogy ilyen házakat építsenek. Mindamellet (Dél-Európán kívül) a parasztok továbbra is ragaszkodtak a favázás, vesszőfonatú és sárral tapasztott (paticsfalú) vagy a fenyőgeren-

dákból ácsolt házakhoz. Épületfájuk mindenütt több volt, mint a mediterrán embereknek. De az erdő mindenhol fogyott. Kétezer évvel ezelőtt mintegy kétharmadát borította az Elbától nyugatra lévő – kontinentális klímájú – tájaknak erdő. Ennek a fele maradt meg mára. A kivágott fák sokasága felerészben a középkori falutelepítések révén veszett el, felerészben pedig az újkorban fedezte az ekkortájt átszervezett ipar energiaszükségeit. Nemsokára, a 17–18. század óta a fosszilis erdők fája, a kőszén lett Északnyugat-Európa kiterjedt nyersanyagtelepei közelében a legfőbb energiahordozó a robbanásszerűen növekvő nagyiparban, de ugyanitt az építkezések miatt sem hagyott alább az erdőirtás.

Valamikor az erdő volt – a régi törzsi közterület utolsó maradványaként – a legnagyobb közbirtok (a *Mark*), ahol a parasztek és a földbirtokosok egyaránt szabadon legeltették jószágaikat. A családonként külön tartott gulyák és kondák messze elcsatangoltak a parasztek tanyáitól vagy a majoroktól. Mikor zordabbá vált az időjárás, hazahajtották a nyáját. Valóságos nomád élet volt az övék, akár mediterrán sorstársaik, ők is szezonálisan vándoroltak. A magashegységek alpi legelőit is úgy hasznosították, hogy a havasi legelőkre is kiterjeszthessék a völgyek és a hegyek között ingázó jószág-tartást. A rendszert a középkorban egyre többen módosították, az alpi legelőn tehenészetet alapítottak, tehát valamivel a hóhatár alatt felépítették a jószág istállóját, majd az itt nyert vaját és a sajtot a városokban értékesítették. Ahol főleg juhokat tartottak (így a Balkánon), szintén ezt a megoldást választották. A parasztek az újkorban mindenütt követték az élenjárókat, a majorokat fönttartó földesurak és patrícusok mintájára ők is létesítettek alpi szállást. Ezt a rendszert működtették mindenhol az európai magashegységekben, az Alpokban, a Pireneusokban, a Kárpátokban és a norvég hegyekben. Mint-hogy ez a gazdálkodás megosztotta egy helyben ülőkre és vándorokra a családokat, a tölgyrégió és a tülevelű erdők övezetének parasztsága is megtapasztalta a nomádok kényeszerű életvitelének gyötrelmeit.

Az agrárélet munkakultúrája konzervatív képződmény, technológiai vívmányai az ősidőkből valók, az újítások inkább üzemszervezetek változtatását célozzák és a különféle társadalmi formációkban érvényes anyagi érdekeltségeknek következményei. Valószínűleg ez az oka annak, hogy bár a kelták idejében a mezőgazdasági munkakultúrában rájöttek mindazon technikai újításra, melyeket nem kellett számottevően módosítani az ipari forradalom koráig, innovációkban mégsem volt hiány majd másfél évezreden át. A földbirtok tulajdonlása és örökíthetősége volt a feudális rendszer legfontosabb vívmánya a korai középkor óta. Erre volt szükségük az embereknek ahhoz, hogy tartósan lakható településekben lakjanak. Ezek a képződmények csak ott alakulhattak ki, ahol az erdei irtásgazdálkodást felváltották a füves mezők szántó- és szénagazdaságával. Normandiában, a Német-Síkságon, Dél-Angliában, Dániában már a bronzkorban sok juhot tartottak egyes körzetekben, ami kézzelfogható bizonyítéka annak, hogy kitérítették az erdei takarmányra alapozott kontinentális szarvasmarha- és sertéstartás kereteit. Bár Északnyugat- és Közép-Európa ökoszisztémájának adottságai a prehistóriában úgyszólván sehol sem kedveztek a gazdálkodóknak, a kelták, a germánok és utódaik a hátrányokat megfordították, előnyöket húztak a mindennapok történelméből. A gazdálkodás eltartóképessége sokat javult, noha a középkorban még mindig éhínségek dúltak. Amikor sütött a nap, nem terjedt a ragály és nem raboltak sem a lovagok, sem a zsoldosok, a paraszt reménykedett a holnapban. Egyáltalában nem kamatozó beruházásokat is eszközölt.

A történetekkel egy időben, a 13–17. század között, ahelyett, hogy (miként ezt őseiktől látták!) kizárólag maguk fabrikálta tákolmányokkal rendezték volna be otthonaikat, inkább áldoztak a divat oltárán, talán azért, mert a vagyonukat akarták mutogatni,

meggyőzve javuló státusukat illetően saját magukat és számítva vendégeikre, vásároltak néhány asztalosbútort is. Úgy látszik tehát, hogy kezdtek átalakulni fogyasztási szokásaik, megújultak a lakáskultúra kialakításának és a paraszti otthon értékfelhalmozásának szempontjai. A vásárolt, drága kacatokat el is tudták helyezni. A bútor arra való, hogy a szemet gyönyörködtesse, ára nem kibótt pénz, a látványra pedig azért volt szükségük, mert a középkor múltán (mindenekelőtt a megnövekedett térfogatú házaikban) fedéssel épített, kályhával fűtött szobát alakítottak ki, ahol tehát nem terjengett a füst, ahol is megkísérelhették (városi szokásokat utánozva) telezsúfolni egy olyan, a család rangját kézzelfogható módon bizonyító helyiséget az asztalosipar remekeivel, ahol megvalósították a magántörténelem ünnepnapjait. Az ehhez szükséges kellékeket az arisztokrata, a polgár és a paraszt ugyanattól a mestertől rendelte meg, akinek igényesebben készített bútor kellett, többet fizetett érte. Három fogyasztói piac volt és mindhárom az egyetlen műhely terítette árúját. Mindazonáltal a drágán megvalósított lakáskultúra tulajdonképpen kihasználatlan maradt. Az asztalosok remekléseivel csak a szobát rendezték be, tehát arra törekedtek, hogy legyen legalább egyetlen helyiségük a házban, ahol nem marja szemüket a füst és ahol – vendéget fogadva – reprezentálhatnak.

További problémát okozott, hogy az ekkor kialakított helyzetben a lakáskultúra mégsem volt ideálisnak mondható, hiszen a szobában ritkán tartózkodtak. A többi helyiségek berendezésén nem is változtattak. Legfeljebb némely vidéken a konyhákban megemelték a tűzpadot, olykor még kemencét is építettek rá, hogy tudjanak sütni. Vasedények terjedtek el, megkedvelték a pírított húsokat, bővült az ételválaszték. A konyhakultúra emelkedését a mezei szorgalom teremtette meg. Ugyanis egyidejűleg mind több földet felszántva, azon igyekeztek, hogy több gabonát takarítsanak be. Az őskorhoz és a középkorhoz viszonyítva az újkorban mind kását ettek, sőt hála a malmok őrléstechnológiai színvonalának emelkedésének, a kenyérfogyasztás is nőtt, a lepények fogyasztása a perifériára szorult. Minthogy ez sem volt elég ahhoz, hogy betömjék a sok éhes száját, a 17–19. században a magvakból készített ételválasztékot burgonyareceptekkel egészítették ki. A konyha kínálata teljesen átalakult. (Dél-Európában nem terem meg a burgonya, itt a kukorica terjedt el.)

A gazdaságilag javuló teljesítményű tájak parasztjai a szobát a konyhából fűtötték. Ünnepi alkalmakon letelepedtek az asztal mellett álló padokra, a családfő a székre, valószínűleg ez volt a szoba legfőbb funkciója. Akkoriban megváltoztak az ünnepi vendéglátás rítusai, mert a polgárokat követve a parasztok is takarékoskodtak. Amikor Északnyugat-Európa után Közép-Európában és Skandináviában is véget vetettek a vendég etetésének, nem lakmároztak többé, illedelmesen kortyolgatták a kávé.

A középkor elmúltával Észak-Itáliában, majd Közép-Európa-szerte az asztalosbútorokkal berendezett helyiségben állt az öntöttvasból összeszerelt vagy a mázas cserepekből rakott kályha, itt tartották továbbá a nagyméretű ruhásládát, a szabadon maradt falfelületet egy szekrény takarta. Az ülőalkalmatosságok talajszinttől számított magassága elérte a napjainkban szokásos méreteket. A régi füstös lakóhelyiségben még csak alacsony bútorokat használtak, mert a füst egy méter magasságban és valamivel föllette terjengett. A régi bútorok kultúra ácsolt és zsilipelt technikával készült, az új pedig az asztalosok által alkalmazott csapolásokkal. Ezt a technológiát a hajóépítő ácsok találták ki. A régi lakberendezést maguk a parasztok barkácsolták, két-három évezreden át alig módosították az egyiptomi és más közel-keleti eredetű mintákat, a középkori asztalosbútor prototípusai pedig Itáliából és Hollandiából terjedtek el az egész kontinensen.

A felsorolt bútorok mind olyan berendezési tárgyak, amelyek bár aligha mondhatók kényelmesnek, mégis gyönyörködtetik a szemet, ám azt is csak ünnepeken néhány

órára, mert használatukra ritkán nyílik alkalom. Ugyanitt, a szobában a háziasszonyok szorgalmát dicsérte a kitergetett, falra aggatott lakástextília látványa. Szőttesek, hímzések valóságos szentéllé avatták a „tiszta szoba” – ünnepeken használatos – berendezését. A szokás egyáltalában nem új keletű, már korábban is előfordult, hogy ünnepeken „felöltöztették a házat.” Régebben a füst miatt, ha elmúltak az ünnepek, a ház vedlett, öltözetét leszedték, kimosták és eltették arra az időre, amikor megint ünnepek váltják fel a szürke hétköznapiakat. Rájöttek arra is, hogy az étkezészeteket közszemlére kirakhatják a szobában. Fémtárgyakat vásároltak, tálakat, poharakat, másutt mintás cserépedényeket, később porcelánkészletet és drága – üvegből fűjt – ivóedényeket.

Az új lakáskultúra először Közép- és Dél-Európa határövezetében vált szokásossá a középkori nemesi otthonokban és a polgárházakban, mígnem a parasztházakban az újkorban terjedt el. A változásokat kikényszerítette az a tény, hogy ebben az övezetben ütközik egymással a mediterrán és a kontinentálisklíma, állandó a fronthatás. A minta mindenestre bevált. A kereskedővárosokban már a középkor derekán erre volt igényük a tehetőseknek. (Lübeckben a 13. században épített – gerendaváz – többszintes ház emeletén kialakított szobát szemeskályhával fűtötték.) A középkor második felében Északnyugat-Európa látványos gazdasági felemelkedésének nyomán sokan követték a szobaépítők példáját a városokban. Az Elbától nyugatra a 16–18. században csaknem általános lett az új lakáskultúra vidéken is, de az észak-európai periférián, továbbá Kelet- és Délkelet-Európában a divat csak a 18–19. században ösztönözte a parasztokat arra, hogy kövessék a városlakókat vagy (ami ennél gyakoribb, tehát még vonzóbb minta volt számukra!) a nemeseket.

A város és a vidék árukapcsolatai kanalizálták az öltözködés divathullámain is. A ruhát eredetileg úgy szabták, hogy az öltözék megfeleljen a klíma követelményeinek. Céljukat elérendő, választották ki a ruha anyagát, a szabás a mindennapi használatot szolgálta, a munkaruha és az ünneplő jószerével csak díszítéseiben különbözött egymástól. Hímzések, rátétek foszlányai, csattok, gombok, ruhatük stb. kerülnek elő a bronzkori sírokból, egy részük importáru, általuk hatol be a kézműipar az asszony házi szorgalmának családi tartományába. Dél-Európa lakói a bő lepelruhákat kedvelték, megőrizve az öltözködési kultúra közel-keleti hagyományait. Az Alpoktól északra viszont szükségük volt testhezálló gyapjúholmikra, prémés ruhadarabokra – főleg télen. A középkor utolsó harmadában a városokban felvirágozott a posztóipar és kelendők lettek a szabók portékái. Dél-Európában (elsősorban Itáliában) meghonosították a távol-keleti selyemszövés és festés praktikáit. Az Alpok hágóin át előbb a termékeket szállították Északnyugat-Európába, majd az ipari műhelyekben alkalmazott – ázsiai eredetű – eljárások féltve őrzött titkai szivárogtak ki a dél-európai városokból. A textilipar középkori története azt bizonyítja, hogy a nyugati iparosok is ki akarták elégíteni az egyre nagyobb igényekkel fellépő hazai vásárlóközönséget.

A középkor textilipari forradalma tehát azért harapózott el, mert kitágult a piac. Hiába volt minden hatalmi rendszabály és tiltás, a harmadik rendhez tartozók és nemso-kára a parasztok is cifrálni akartak. A hatóságok képviselői, az egyházak és a föld-birtokok urai viszont reménytelen erőfeszítéseikkel igyekeztek rendreutasítani és kordában tartani a kisembereket. A manipulátorok az ipari forradalomig nem jöttek rá arra, hogy megváltoztathatatlan az, ami magától változik, nem akarták feladni a reményt, hogy szót fogadnak nekik a „közönséges” emberek, akik berzenkedtek és kitörni igyekeztek a hatalom által épített kalodából. Prédikációk, rendtartások és az engedetlennek kijáró botütések – úgy-ahogy – megtették a magukét. Ezen eszközök által a hatalmasoknak csaknem teljesen és tökéletesen sikerült szabályozniok (a pórnép minden ellenállása

ellenére) még a vidéki divatot is. A folyamatot azonban lehetett késleltetni, de megállítani aligha. Ha lassan is, a cifrázkodás révén mind több ember vágya teljesült. Minden európai nyelven hallható az a bölcsesség, amely szerint „a ruha teszi az embert”. (A magyarok ezt fordítva mondják, de a jelekből ítélve, ennek éppen az ellenkezője volt az igaz számukra is.) A hatóságok a divat forradalmában a társadalmi rendet látták összeomlani, minden eszközzel igyekeztek rendet tartani. A kisemberek ugyanis legalább a templomban akarták eltüntetni a rendek közötti (öltözködésben felismerhető) különbségeket. A viseletkultúra a hatalmi manipuláció kísérleti terepe és ellentett érdekeltjei révén társadalmi konfliktusok színtere.

Mindezen körülmény elég ok volt arra, hogy a parasztok ünneplője főleg városi minták szerint készüljön. A városi szabóműhelyekben és a szűcsök, csizmadiák kicsiny boltjaiban állították elő a nemesek díszes öltözekeit is. Akik felöltötték magukra a divatcikkeket, lépést akartak tartani a városiakokkal és a nemesekkel. Ez persze maradéktalanul sehol sem sikerült, de a végeredmény visszavonhatatlanul megszületett, kettévált az ünneplő és a munkaruha öltözködési kultúrája.

Az urbanizált középkori Dél-Európát hódította meg először az új divat. Itáliában követelményeinek (a maguk módján) még az isten háta megettől tanyákon élők is igyekeztek eleget tenni. A kontinens nyugati felén néhány emberöltő múlva öltözködtek át.

A ruházatkodás divathullámai tehát délről terjedtek északnyugatra, majd az újkorban elárasztották Közép-Európát.

A rendszerváltás terepe nemcsak a templom, a konyha és az étkezőasztal is az. A nemesi udvarokban foglalkoztatott szakácsművészek – az asztalosipari remekművek és a ruhák szabászatában bevezetett újítások terjedéséhez hasonlóan – ugyanezek az útvonalakon jutottak el az Atlanti-óceán partjára. A gyomortöltő divat ötleteit aligha lehetett irodalmi úton – receptgyűjtemények által – terjeszteni, noha ezzel próbálkoztak. Az eredmények korántsem voltak biztosak. A receptek célt értek viszont, amikor szakácsok települtek át a kontinens egyik végéből a másikba. Arisztokraták foglalkoztatták őket, követték a példát, miként egykoron. Az ókorban és a középkorban a mezopotámiai, egyiptomi és az arab világ kulináris kultúrájának praktikáit áttelepített szakácsok honosították meg a társadalom csúcsain helyet foglalók háztartásaiban. A móroknak ugyanez volt a szerepük a nyugati mediterrán világ konyháiban, mikor is római előkelőségek és később keresztes lovagok közel-keleti szakácsokat vittek magukkal Európába. A manapság mediterrán konyha néven ismert technológia és ételválaszték eleinte Itáliára, Dél-Franciaországra és az Ibériai-félszigetre korlátozódott. Az antikvitás óta távol-keleti fűszerekkel, főleg borssal ízesítették az ételeket. A konyha teljesítményeihez társultak a – meglehetősen drága – édességek. Több mint egy évezreden át az itáliai konyha volt a kontinens kulináris központja. Majd a középkor második felében a fókusz áttolódott Franciaországba. A francia konyhaművészet színvonala nemsokára etalon lett a kontinensen. Az újkorban francia receptek szerint készített ünnepi ételeket lakmároztak a skandináv, a német vagy a baltikumi parasztok. Az itáliai nemesek és patríciusok konyháinak ételremeklései hovatovább elárasztották a dél-európai tanyavilágot, ahol a háziasszonyok valamennyien a kastélyok lakóinak ízlése szerint igyekeztek sütni-főzni, majd az innen származó recepteket hasznosították kolléganőik, megváltoztatva az Alpoktól északra mindenütt a városi konyhák ételkínálatát. A divat a középkorban kezdett terjedni. Kastélyok és városok után az újkorban megjelent a falusi házakban is.

A piacozó parasztasszonyok, akik bejáratosak voltak a városi polgárházakba és a vidéki úrilakokba, nem akartak szégyent vallani a családi asztalnál. Még hétköznapokon is megújult az ételek előállításának technikája és az ételsor választéka. Sok helyütt ekkor

mondtak le a parasztok a sörfőzésről, mert egyre inkább megkedvelték a bort. Főként Dél-Franciaországban és az Ibériai-félszigeten virágzott a borüzlet, innen exportálták a hordókat és a boroscancsókat Északnyugat-Európába. Már a 13. századi Angliában (a vámnaplók tanúsága szerint) nagyobb értékben vámoztak importbort, mint ipari exportot. Bordeaux és Porto kocsmáiban viszont Amszterdamban főzött holland sört mértek, miközben vidéken csaknem teljesen megszűnt a sörfogyasztás, a borisszák tábora pedig észrevehetően növekedett.

Az újkorban mind többen jutottak pálinkához. Az „élet vize” (*aqua vitae*) az arab világból származó desztillálás ismeretében, a középkori kolostorhálózat lakóinak iparkodása folytán hódította meg a kontinenst. A középkori doktorok és patikáriusok ígéretes termékét ekkor még főként gyógyászati célra használták, innen a neve is. Az újkorban azonban megváltoztak az alkoholfogyasztás szokásai. A társadalom tektonikus mozgása ugyanis rengeteg energiát szabadított fel, a feszültségeket mind többen próbálták ivással oldani. Luther Márton részeges disznóknak nevezte az evangéliumi tanításokat feledő kortársait, pedig ők még csak borisszák voltak. Nemsokára mindent előntött a pálinkafolyam. Északnyugat-Európa kikötővárosaiban a matrózkocsmákból fakadt fel a legtöbb pálinkaforrás és a nedű néhány emberöltő alatt elárasztotta a vidéket. Nemsokára majorokban, gazdagabb parasztok házában és városi polgárok által mindenféle sufnikban működtetett lepárló berendezések buzogtak, ilyenek voltak az újkor hajnalán a bajokat enyhítő források. Urak, parasztok, polgárok igyekeztek hasznot húzni, olykor szemérmetlenül magas áron értékesítették flaskáikat. A fiskus szemet hunyt, mert az adókulcs minden más termékhez viszonyítva magasabb volt. A nyersanyag déli importból származott. A Csatorna partján eleinte a tengeri szállításokon megromlott borokból állították elő az „égetett szeszt” (*brandy*), a művelet során előszeretettel pancsolták össze különféle romlott boraikat. Azonban még a középkorban rájöttek a mediterrán borexportőrök, hogy nagyobb haszonra tesznek szert, ha maguk főzik a pálinkát. A találatekonyság nem ismert határt. Ugyanakkor Északnyugat-Európában (Hollandiában, Angliában, Skóciában, Írországban) erjesztett gabonából is állították elő a pálinkát, és miután a *gin* és *whisky* alapanyaga olcsóbb a gyümölcsnél vagy a szőlőnél, a termék ára is alacsonyabb vagy szinte ugyanaz, a fogyasztás – ugrásszerűen emelkedve – hatalmas méreteket öltött. A kereskedelmi kapitalizmust fenntartó kismembek (jobb híján!) rászoktak a pálinkaivásra.

A pálinka iránti keresletet a társadalmi konfliktus meg a nyomor gerjesztette. Mikor az emberek többsége változtatni kényszerült foglalkozásán, a megélhetés pályamódosítói között a legtöbben parasztok voltak, akik közül sokan elvesztették földjeiket. Még többen voltak, akik féltek, mert nem tudhatták, mi történik velük holnap?

Joggal féltek.

A kereskedelmi kapitalizmus felfedezések révén lassanként átfogta a földgolyóbist és mindenféle drágán értékesíthető nyersanyagot, fűszert, nemesfémeket szállított a nyugat-európai kikötővárosokba. A pénzforgalom megélénkült és mozgásba hozta a társadalmat, kikezdte a parasztok létalapját, a pórok elvesztették jogukat a föld birtoklásához. A piaci mechanizmusok új utakra terelték a parasztokat, átalakították anyagi érdekeltségüket. Teljesen új munkakultúrát alakítottak ki. Aki csak tehetett, azt termelte, amit el is tudott adni. Amire pedig szüksége volt, azt megvette. Tájtermelési kultúrák körzetei alakultak ki. A parasztok újításokat kísérleteztek ki a növénytermesztés és az állattenyésztés terén. Sőt, mondhatni: két vasat tartottak a tűzben. Továbbra sem mondtak le arról, hogy ellessék a földesúri majorokban már bevezetett és sikeresnek bizonyult vívmányokat.

Nemsokára egyre több beruházást eszközöltek az iparban a pénzemberek. Megérte. A bányák és az iparvidékek övezete az eddigelé csaknem értéktelen birtokokon keletkezett. Az itt kitermelhető érckészlet és a szénvagyon felértékelté a korábban csaknem hasznavehetetlen földeket. Megindult a munkaerő áradata. Újabb piacövezet keletkezett, mert immár az ipari kapitalizmus fogyasztórétege növekedett a szóban forgó körzetekben. Új fogyasztóréteg született. A városi piac mind jobban terebélyesedett.

Az ipari forradalomban született proletariátus életének környezetkultúrája részint a hagyományos város és vidék kisembereinek arzenáljából, részint a kialakuló nagyipar szériatermékeiből állt. Az Északnyugat-Európában lezajlott háztáji forradalom vívmányait kivándorlók szállították a tengeren túlra. Észak-Amerika hagyományos lakberendezései, viseletei még az európai őshaza iránti nosztalgiáról árulkodnak – a múzeumokban. Minthogy a pionírok többsége északnyugat-európai kisember volt, környezeti kultúrája kialakításakor kamatoztathatta mindazon ismereteit, amelyek a 17–19. századi Európa csúcstechnológiáját jelentették. Az amerikai munkakultúra eleve magasabb színvonalú volt, mint a hátrahagyott európai. Ráadásul a ritkán lakott földrészen bővében voltak a mezőgazdaságilag hasznosítható területeknek és az ipari nyersanyag-lelőhelyeknek.

A hagyományos munkakultúra az Elbától keletre és Skandináviában

Az Elbától keletre a középkort megelőzően tölgyöveget, túlevelű zóna és ligetes steppe húzódik. Itt található a fél kontinens – a másik féltől némileg eltérő – ökocinóza. Már nem érvényesül a Golf-áram hatása, szélsőségesebb az időjárás, mint nyugaton, hidegek a telek, a lombhullató fák között már sok a nyír és megjelennek a fenyők is. Mindamelllett még mindig kontinentális a klíma, de jóval nagyobbak az évszakonkénti hőingadozások, mint az Atlanti-Európában. A nyugati sáv Kelet-Közép-Európa. A Kárpátokon kívül csak Norvégiában vannak magashegységek. Egyebütt középhegységek vonulatai, dombságok és síkságok váltogatják egymást. Kelet felé haladva minden ellaposodik. Bővelkednek vizekben, és minden patak, folyó északkeletre, illetve délkeletre tart. Délen sok a füves síkság, amelyeket galériaerdők tagolnak.

A Balti-tengertől délre – a vaskor óta – főleg szláv nyelveken beszélő törzsek vették birtokba ezt a területet, akik földművesek voltak, a 6. században már ökológiai válság készítette őket arra, hogy szétszéledjenek. Eljutottak Kelet-Európába, az Alpok vidékére, Délkelet-Európába, ahol is, a Fekete-tengertől északra nemsokára nomád törzsek telepedtek rájuk. A pásztorok sajátos hiánygazdaságukból adódó fogyatékoságukat úgy pótolták, hogy luxuscikkek megszerzésére irányuló rablóhadjáratokat szerveztek a nyugati civilizációkat fenyegetve, másrészt megadóztatva a környezetükben élő gazdálkodókat, erőszakos úton tőlük szerezték meg élelmiszereik többségét. Így éltek a Fekete-tenger északi vízgyűjtőterületén, még a Duna középső folyamszakasza mellékén is. Valamennyien élősdiak voltak. A tőlük északabbra húzódó erdőövezetben már nem laktak harcos pásztorok, földművesek törzsei birtokolták a tájat, a főnökökből lett földesurak emelkedtek ki soraikból. A nyugat-európai földesurak gyakorlatával összehasonlítva Európa keleti felén a javak elosztásában nem érvényesült semmiféle szabályozás. Nyugaton valószínűleg az is szerepet játszott a történetekben, hogy átvették a római megszállók intézményeit, és azok keveredtek törzsi hagyományaik jogszokásaival. A keleti törzsfőnökökből lett földesuraknak a középkorban vagy még az újkorban sem állt módjukban szavatolni parasztjaiknak birtokaik örökíthetőségét, mert nem is-

merhették a kereskedelmi érdekekből származó magántulajdonosi jogelveket, amelyeket az antikvitásban alkalmaztak először. Nyugati kollégáikkal összehasonlítva a keleti törzsfőnökök vagy a nomádok többsége nem a birtokaiból és a kereskedelemből, hanem a rablásból és az erőszakkal kikényszerített szolgáltatásokból tartotta el magát. A keleti földesurak alkut kötöttek a környezetükben élő gazdálkodókkal, fegyveres védelmet ígértek nekik beszolgáltatandó élelmiszerekért és ingyenmunkáért. A nomád pásztorok pedig a föld termését egyszerűen elvették a parasztoktól, egyikük sem törekedett érdekérvényesítő elosztási rendszert kialakítani. Mindenki bizonytalanságban élt. A nomádok gyakran változtatták lakóhelyüket. A földművesek ritkábban, noha okuk volt rá, hiszen főként növénytermesztésből éltek és a korai, sőt a kései középkorban is külterjesen művelték földjeiket, a talaj kimerülése tehát továbbbűzte őket. Itt is a neolitikus ősök találmánya volt egykoron a talajváltó földművelés és az utódok sem sok újítást vezettek be annak érdekében, hogy tartósan megtelepedhessenek. Ennek döntően a földbőség volt az oka. Vagyoni különbségek alig alakultak ki a földművesek között. Bár kiemelkedtek soraikból klánfőnökök, de egyelőre (a bronzkorban és a vaskorban) még nem voltak majorjaik. A parasztok munkakultúrájából hiányzott az erdei irtások maradéktalan hasznosításának igyekezete. Az állatok tartása és a növénytermesztés egyelőre még szét volt választva egymástól, az Elbától nyugatra kialakult gyakorlattal összehasonlítva, itt még nem kényszerítette őket a birtokba vehető környezet arra, hogy ugyanazon földdarabok hasznosítására koncentrálják gazdálkodásukat.

A nyugati erdővidéken mindig is érezhető földszüke itt nem motiválta a gazdaságot. Ez a helyzet először a középkori telepítések révén alakult ki. A jobbágyok földtulajdonlási szokásait ekkor vezették be. Az arisztokraták csatlósainak birtoklási rendjét módosították, azaz szintén alkalmazták a feudális tulajdont a 13. század óta. Kelet-Közép-Európában a tulajdonlás átalakult a középkor második felében.

Mínthogy a fenyvesekben nincs aljnövényzet, Kelet- és Észak-Európa jó részén égetéssel gazdálkodást folytattak, hogy a termőföld táperejét megjavítsák az elégetett fák hamujával. A vándorföldművelés munkakultúrája tartotta el őket. Az állattartás nem kapcsolódott szervesen a növénytermesztéshez. Az állatokat távoli mezőkre hajtották tavasszal és csak ősszel tértek vissza a téli szállásra. A norvég hegyekben (ugyanúgy, mint az Alpokban) tehenészeteket is üzemeltettek, a középkor óta vaját, majd sajtot szállítottak a kikötővárosokba, ahonnan azt kereskedők exportálták nyugatra.

A baltikumi származású finn földművesek az elmúlt évezredben szállták meg mai hazájukat, északra szorítva a vadász-halász, réntartó, sátorozó lappokat és a középkor végére elérték a sarkkört. Skandináviában már a prehistória óta művelték az egykori tengerfenék, majd szárazföld, tehát a félsziget déli részének homoktalajait, de a gazdálkodók csak a középkor múltán éltek meg a demográfiai telítettség állapotát, amikor is, kiutat találva kezdtek észak felé rajzani. A svéd és nemsokára a finn parasztok kiterjesztvén településövezetüket, az újkorra elérték mai nyelvhatáruk vonalát. Tanyákat, tanyacsoportokat alapítottak és – földesuraik jóvoltából – egy-egy út mentén építettek falvakat. Előbb-utóbb ők is megismerték a feudális jogszolgáltatást, bár az előnyöket alig használták ki, mert hatalmas földtartalékokkal rendelkeztek.

A prehistóriában és a középkor egy részében a földművesek mindenütt veremházakban laktak. Az Elbától nyugatra viszont különféle statikai megoldásokat alkalmazó ácsolatokat készítettek már tölgygerendákból (olykor a gerendák közeit befönték veszővel és betapasztották sárral). Észak-Európa legrégebb lakóházait szálfákból ácsolták, az állatok és az emberek közös fedél alatt éltek, a fenyőgerendákból összeszerkesztett

hajlékok falát a földbe mélyítették. Otthonaik tulajdonképpen veremházak voltak, kémény nélkül, ház közepén rakott tüzzel, néha kemencével és a tetőn hagyott füstnyílással.

Kelet-Közép-Európában a középkor derekán döntő változás következett be az építkezési szokásokban. A feudalizmus munkaerő-gazdálkodásából következő telepítések révén mindenütt összekapcsolták az újonnan alkalmazott építészeti eljárások és normák alkalmazását a környezeti kultúra átalakításával. Ezáltal hátrébb szorították az irtásgazdálkodás körzeteinek határát, stabilizálták a földhasználatot, a nyugatról érkező földesurak és a telepített parasztok tartós haszonélvezetre rendezkedtek be birtokaikon. A kelet-közép-európai gazdaság kezdett felzárkózni nyugati szomszédjához. Nyugatról kelet felé terjedt a megújult építészeti kultúra. Felmenő falakkal épített házak architektúrája váltotta fel a 13–19. században a veremépítkezést. Ezek a lakások kézzelfoghatóan bizonyítják a jobbágyok életszínvonal-emelkedését. Talán a klíma javulása is szerepet játszott a történetekben. Melegebb lett, másrészt ekkortájt sokat javult az építkezés mesterségbeli színvonala, tökéletesedett a házak hőháztartása stb. Kelet-Közép-Európában.

A telepített parasztok, a kereskedelmi központokat városráépítő polgárok megváltoztatták az építészeti kultúrát. A parasztházak eleinte lakókamrás épületek voltak, amelyeket kettéosztottak, lakókonyha és hálókamra volt a belviláguk, a konyhában többnyire kemencével fűtöttek télen. A lakóházhoz gazdasági melléképületeket csatlakoztatnak. Néhol (az újkorban) kerített udvarú tanyákat építettek fenyőtörzsekből. A városokban a középkorban – Európának ezen a részén – szintén gyorsabban növekedtek az igények, mint falun. A már meggazdagodott patríciusok, városlakó nemes famíliák közül sokan választották lakhelyül a dél-európai ötletek nyomán épített középfolvosos házakat. Kőből vagy gerendaszerkezetet sártapasztású vesszőfonattal építették házaikat. De a kémény itt is csak az újkorban lett közzükséglet, a szoba úgyszintén. Szemeskályha és Magyarországon azok mintájára rakott „búbos kemence” sugározta melegét. Az előbbi iparos, az utóbbi barkácsoló ezermester építette. Ahol az utóbbi megoldást választották, visszahőköltek a pénzgazdasághoz vezető úton. Mindamellet elkészültek az első asztalosbútorok is. A lakáskultúra átalakítását nem lehetett megállítani, noha az Elbától nyugatra lévő övezetbe mérten az ezen a téren bevezetett újítások három-hét emberöltőnyi késést szenvedtek.

A magánélet bajai nyilvánvalóan az urbanizáció fogyatékoságaira utalnak. Kevés a város, kevés az iparos, kicsiny a piac. A kereskedők agrárexportja lábba hajtott vágóállat, a bőrholmi és a bor. Az iparcikkek többsége viszont csaknem mind importáru.

A gazdaság gyengeségeihez a hatalom ingatagsága társul, háborús pusztítások sújtják Kelet-Közép-Európát, az ottomán birodalom terjeszkedik, a tatár kán rabol, a magyarok és a lengyelek királyai képtelenek megvédeni alattvalóikat.

Az újkorban (a középkor második fele óta) a Balti-tenger mellékén élő parasztok már sok helyütt áttértek az örökszántó rendszerre, és – többnyire a Hanza utódai révén – gabonát exportáltak az Északi-tenger partján épült kikötővárosokba. A parasztok összeépítették házukat a csűrrel és a fenyőgerendákból ácsolt iromba alkotmányt egy jókora kemencével igyekeztek kifűteni, hogy a gabonát megszársítsák, mielőtt kicsépelik a magvakat. Földesuraik előnyt élveztek a szállítások terén, a majorok szerepe tehát megnőtt, elsősorban az élelmiszeripari fejlesztéseknek köszönhetően. Pénz állt a házhoz.

*A centrum és a periféria viszonya a kisember életében
(Kelet- és Délkelet-Európában)*

Itt van a kontinens hátsó udvara. Lakói a ligetes steppén bőven termő földeket és az alacsony színvonalú munkakultúra tapasztalatait, a felszín alatt pedig (ki tudja: mekkora?) szénhidrogénvagyont örökölték. A mezőgazdaság termelvényei csak az ipari forradalom piacának szívóhatására jutottak – exportárúként – a paraszti önfogyasztás szintjén túl távolabbra, elsősorban angol felvásárlók közvetítésével. Ugyanígy történt az Al-Duna síkságán is. Az „Orosz tábla” erdősegei sokáig csak vadász-halász csoportokat vonzottak. A mezőgazdasági népesség mindössze egy-másfél évezred óta szivárgott be a lombhullató fákkal elegyes fenyőerdők és a tülevelűek tartományába. Annak ellenére, hogy gyéren lakták, átmenő gazdasági forgalom közvetített rajta értékeket – többnyire északról délre. Bár a kereskedelem nagy távolságokat hidalt át, ám jószerével megmaradt a luxusárú forgalmazásánál, ezért a piac nem integrálta a vonzáskörében élő lakosságot. Ennek oka az, hogy nem működött vagy igen gyenge lábakon állt a városi piac, a nyereségvágy nem hajtotta az embereket, nem is szervezték meg a felhozatalt. Az ipar jó része (az elmúlt háromszáz év, sőt inkább annak fele ideje alatt) exportorientált nagybirtokok szervezetében működött – főleg északon, miközben a major itt is akadályozta a háziparban foglalkoztatottakat, hogy gazdagítsák a helyi fogyasztókat műhelyeik termékeivel.

Mindent egybevetve a falu–város integrációja jócskán megkésett a periférián. Egyáltalában, kevés volt a város. Az urbanizáció alacsony színvonalán élő népességet ezért alig érték el nemzetközi divatáramlatok. Az öltözködésnél valószínűleg nagyobb fogyatékoságai voltak az itt élők gondolkodásának. Az értelmiségiek távol állván a reálfolyamatoktól, fel se igen fogták, milyen is azok hatásmechanizmusa. Ezek az emberek mindössze az önazonosítás legújabb kori ideológiai mozgalmait kezdeményezték, így kísérelték meg az elmúlt másfél évszázadban értelmezni a történeteket. Tévedéseiket a nosztalgia szálaival szőtték egybe. A „nagyoroszok nemzeti büszkesége” lólábként lógott ki az internacionalizmus köpenye alól. A „szovjet néprajztudományban” a „marxizmus–leninizmus tanításai” érvényesültek (a történetet joggal címkézték a vájtfülűek holmi „citatológia” márkanevével), ahelyett, hogy a mindenre alkalmazott egyetudomány reprezentánsai Marx gondolatait interpretálták volna. A „néprajztudomány” ideológiakuma is természetesen a fennálló államrendet volt hivatva szentesíteni. Működésüknek hála az „eloroszosítás” tudományos igazolást nyert. A forradalomra hivatkoztak és egy idejétmúlt nacionalizmus érveit hangoztatták, aminthogy ez volt a divat nem is olyan régen Kelet-Közép-Európa soknemzetiségű államaiban valamikor – a 19. században. A szovjet rezsím csatlós országaiban a tudományos élet vezető korifeusai – szolgai módon – visszhangozták keleti kollégáik kinyilatkoztatásait. Alternatívát nem is voltak hajlandók felismerni, még kevésbé kidolgozni. Legtöbben nem akarták feláldozni egzisztenciájukat. Tipikus tünete a visszamaradott társadalmak szellemi életének. A diktatúrákban nyílegyenes úton kell járni, s – főbenjáró büntetés terhével – nem szabad letérni róla!

Az okok a történelem mélyebb rétegeiben húzódnak. Ami a mindennapi élet hatásmechanizmusát illeti, úgy látszik, mindent eldöntött az a tény, hogy a steppén a népvándorláskor életviszonyait csak a 18. század óta számolták fel, jószerével az ipari forradalommal egy időben kezdődött el a népesség életmódjának strukturális átalakulása. Az erdőöbven a nagybirtokrendszer terpeszkedett. A parasztok uraikon keresztül érintkezhetek a külvilággal. Nem építhették ki piaci kapcsolataikat. A Balkán-félszigeten

sem volt jobb a helyzet. Itt a legfőbb fékezőerőt az oszmán birodalom testesítette meg, emiatt még a 19. században is az állami kizsákmányolás igájában nyögtek az alattvalók, kivált a parasztok, a szultán hódításai nyomán kialakult közállapotok csapdájából nem tudott kikecmeregni a társadalom. Az előzmények hatásai mindmáig érezhetők. A despotikus uralom nem rombolta szét az ősi rendszereket, rájuk telepedett és lefojtotta benne élők energiáit. A kultúra archaizmusait alkalmasint ennek köszönhetően őrizhették meg. A Balkán-félszigeten napjainkban a törzsi származékok egyre több államot alakítanak ki, feledve a határokat nem tisztelő gazdaság intézményeit. Napjainkban a következmények elkerülhetetlenek és aligha biztatók.

Mostanság sem sikerül az ókor óta bányászott érceket exportálniok és a mediterrán kereskedelmi hálózatba bekötni a kis kikötővárosokat, holott valamikor a helyzet másként festett. A középkorban még éledezett a kereskedelmi kapitalizmus. Az elmúlt fél évezredben az energiákat visszafojtotta a szultán. Pedig még a „sasok fiai” is jövedelmező adottságú tengerpartot örököltek. Persze a javak helyi forgalma itt sem zajlott akadálymentesen, hiszen minden despotikus rendszerben akadozott régebben is. A következő nyílvánvaló: noha a tenger partvonalá mentén ötszáz éve emeles házakban laknak a parasztok is, de a tengermelléki sávtól mintegy száz kilométernyi távolságra már megszűnik az urbanizáció hatása, nyomorúságos vityillókban lakó parasztok életformáját konzerválta az özönvíz előtti agrárgazdaság. A munkakultúrában még a középkor nyugat-európai újításait sem vezették be. (Winston Churchill szerint a Balkán-félsziget „Európa lágy alteste”). Itt mindenütt minden megkésett. A provinciális gondolkodás és a világgazdaság működésének szívóhatása konfliktusokat eredményezett, meghatározva generációk sorsát. A társadalm szerkezetben még a modern időkben is meghatározóak a nemzeti rend kötelei, sok helyütt még a 20. században is nagycsaládokban élnek a parasztok, a törzsi ideológia „mi tudata” elegyedik a nacionalizmussal.

A kelet-európai erdőövezetben a parasztok bronzkori-vaskori munkakultúrájának kereteit csak a legújabb korban sikerült kitágítaniok. Az irtásgazdaság lassanként stabilizálódott. A középkorban ugyan sok helyütt megszűnt a népességvándorlás, a parasztok nem költöztek szűzföldekre, de nem is alakítottak ki örökszántó-rendszert, mert bővében éltek a művelésbe vonható földtartalékoknak, és körülményeik egyelőre nem kényszerítették őket a gazdálkodás intenzíválódására. A kolostorok élenjáró gazdaságaiiban például csak a 16. században alkalmazták a nyugat- és közép-európai majorokban – a Karoling-korban már kialakított – háromnyomásos művelésrendszert, a parasztok földjein erre csak itt-ott került sor – a 20. században. Csaknem fél évezrednyi a különbség Nyugat, illetve Kelet szántógazdaságában. A parasztok munkakultúrája minden tekintetben elmaradt nyugat- és közép-európai kollégáik teljesítményeitől. (A kérdés szakirodalmában ennek éppen az ellenkezőjét bizonygatják a honszerető szerzők.)

Minden késésben volt a kezdetek óta. A 6. és a 16. században nagyobb lendületet vett a parasztok migrációja, melyet ökocinózisuk és népesedéstöbbletük közötti ellentétek tápláltak. Az újkorban az adószedő hatalmak elől szöktek ismeretlen tájakra, átkeltek az Ural déli lankáin, de a fiskus és az egyház utolérte őket, majd a hatalom is rádöbbsent, érdemes telepíteni őket a lakatlan, egyelőre még haszontalan szűzföldekre. Az az elv, hogy „a föld semmit nem ér adózó paraszt nélkül, a paraszt semmit nem ér föld nélkül” itt is érvényesült. Mindamellét a ligetes steppén ez a folyamat azért nem ismétlődött meg (noha kezdeményezésekben nem volt hiány!), mert a parasztok mozgásteret valamivel tágabb volt, zömüknek nem kellett költözniök. A földesurak az újkorban úgy szervezték meg parasztjaikat, hogy tanyacsoportjaikból falvakat hozhassanak létre. A rendszer középpontjában ezek szerint nem a város és a piac állt, hanem a földesúri major. A paraszt

itt maradt legtovább ingyen munkaerő, nem alakultak ki bérleti rendszerek, sőt még a jobbágyfelszabadítás után is sok helyütt dolgozniok kellett a földesúr gazdaságában, különben elveszítették volna lakhatásukhoz való jogaikat.

A rendszer tehát mindenestől eltorzult, fejlődése zsákutcába jutott. Az áruforgalom alig hatolt át a major sorompóján, s ha igen, a földesúr igyekezett a megváltozott helyzetből hasznot húzni. Fáradozása nem volt hiábavaló. A parasztok fogyasztási kultúrája messze elmaradt a kontinens másik felén elért teljesítményektől.

A fenyőgerendákból összetákolt falusi épületeket csak a 19. század utolsó harmadában kezdték felváltani fűrészelt deszkából épített házakkal. (Ehhez fűrésztelepekre volt szükség a földesúri birtokok fakitermelésén.) A parasztok – minden változás ellenére – még a 20. század első felében sem akartak lemondani a lakóhelyiség jó részén terpeszkedő kemencéről. Az iromba építmény tetején aludt szinte az egész família. Az ágyakat nem is tartották nélkülözhetetlen bútordaraboknak, az asszonyok tehát nem hímeztek ágyneműt. A lakáskultúra megmaradt özönvíz előtti állapotában. A füstös lakóhelyiséget – nagyobb ünnepek alkalmával – feldíszítették, majd a textíliákat leszedték és egy ládába rakták, az élet pedig visszatért a szürke hétköznapok egyhangúságába.

Étkezésükben jelentős helyet foglalt (sőt foglal el ma is) a kása, mindenféle lepényeket majszolnak és sok halat esznek, talán nemcsak az ortodox egyház böjtös étrendjét akarván betartani, hanem azért, mert a belvizekben bő és halakban gazdag vidéken ez a legolcsóbb élelmiszer. A modern időkben a szállítás infrastruktúrája fokozta a halfogyasztás teljesítményeit, a tengeri hal sehol sem drága.

És mindmáig kötelező érvényű a régi szokás: a vendéget etetni kell! A takarékoskodni akaró hollandok által a 17. században bevezetett kávé- vagy teakínálgatás még ismeretlen köreikben, traktálnak – ahogyan a középkorban illett.

A 19. században indult el hódító útjára a pálinkaivázzat, a vodka mindenfajta társadalmi nyavalya legfőbb kórokozójává vált északon és keleten egyaránt. A borkultúrát nem ismerő Észak és Kelet lakóinak már-már beteges vonzalma a pálinkához a társadalom modernizálódásának reakciójaként alakult ki. A maguk módján védekeztek a stresszhatások ellen.

*Egy tudomány zsákutcája és
az etnikum = a prehistória = a hagyományok értékorientációja*

A kultúráközpontú felfogás egyoldalúvá tette a néprajzosokat, arra készítette őket, hogy mindössze az etnikum látóterét pásztázzák, miközben hangoztatták, hogy az ember tudományának művelésére vállalkoznak, érdeklődésük határát megvonták az ókori európai történelem vízválasztóján. Annak következtében, hogy csak a szájhagyományozott műveltséget hivatottak kutatni, az antikvitás már nem is vonzotta őket. (Mindamellet nem zavarta őket az a tény, hogy feladatuknak vélték az írásos forrásokkal rendelkező ázsiai civilizációk vizsgálatát!) Tudomásul vették, hogy a görög és a latin írásbeliség kulturális emléke tovább élt minden európai műveltségében, és azt, hogy ennek következtében a mi-, illetve a mások-tudat látómezeje közé választóvonalat lehetett húzni.

A reálfolyamatok iránt fogékony néprajzosok az európai etnikumok önazonosításának romantikus ihletésű eszmefuttatásaitól igyekeztek távol maradni és távol tartani környezetüket. Tehették ezt annál is inkább, mert ők maguk nem hatoltak be az európai történelem mélyebb rétegeibe. Végeredményben tehát, annak ellenére, hogy sikerült reálfolyamatokat vizsgálniok, a történelmet kutatták, de jobbára csak Európán kívül, a

többi kontinensen, ahol is megtartóztatták magukat a romantika „portyázásaitól”. Csak-hogy ennek következtében a reálfolyamatok iránt fogékony néprajzosok maguk is a megismerés régóta ismert kelepccéjébe jutottak. A történelmi fejlődés fokozatait nem tekintették át, alternatívát az emberiség életútján tulajdonképpen nem ismertek. Európa, ahol a társadalom önfejlődése valamennyi formációt létrehozta és ellentéteitől indítatva fel is bomlasztotta, kívül maradt érdeklődésükön. Ebből a csapdából végeredményben nem is tudtak kijutni, többségük kénytelen volt megelégedni a „mi” és a „mások”, tulajdonképpen az európaiak és a nem európaiak közötti különbségtevással, illetve azzal, hogy magyarázatot adtak a kereskedelmi kapitalizmussal együtt járó gyarmatosítás által felvetett történelmi kérdésekre. Ők is zárt körben mozogtak, akár az európaiakkal foglalkozó kollégáik, de az is letagadhatatlan, hogy az ő körük más volt, maguk körül nem romantikus lendülettel vonták meg. Ez utóbbi kollégáik teóriái még mindig arról szólnak, hogy a hagyományok gyökerei a törzsi társadalmak talajából szívják életető nedveiket. Fűben-fában hagyomány van! A hagyományok – végtére is – napjainkig élnek. Következésképpen mostani kultúránk (legalábbis az egy etnikumhoz tartozók körében) a törzsi társadalmakhoz ível át, átfogja a történelmet, éppen ezért feleslegessé teszi azt, hogy annak részleteit kutassa a néprajzos. A történelmi folyamatok ellentmondásaiban leginkább bővelkedő kontinens társadalmainak sorsa (köztük olyanoké, amelyeknek napjainkig tartó folytatásával már nem is számolhatunk, mert beolvadtak vagy kihaltak!) nem is foglalkoztatja őket.

Az európai etnikumok iránti érdeklődést továbbra is azok tartották fenn, akik az etnikum, a kultúra és a hagyományok közé egyenlőségjelet tesznek, mert valamennyit a prehistória talajából eredeztetik. Kollégáink lemondanak az európai történelem fordulatainak, korszakváltásainak, formációinak vizsgálatáról. Ami megmarad nekik a történelem ellentmondásainak gazdagságából, az természetesen kevés matéria annak eldöntéséhez, hogy a történelem korszakai, maguk a formációk miként festettek, hogyan befolyásolták a mindennapi történelmet, jóllehet tudták, hogy ezeket a rendszereket önerejükkel felépítve és kitöltve az európai társadalmak új életminőségeket testesítettek meg. Ennek vizsgálatára már másokat biztattak.

Nem mondhatók társtalanoknak. Romantikus ihletésű eszmeáramlat hatotta át azoknak a nyelvészeknek gondolkodását is, akik kidolgozták a „szavak és tárgyak” (Wörter und Sachen) teóriáját és metodikáját. Az élő nyelv és a még használt tárgy megfeleltethető a távoli múltban (az őstörténetben), valójában a törzsi társadalom által használatos eszközzel. A két végpontot áthidalja a hagyomány. A teória lényege, hogy ez a megfelelés csak egyetlen etnikumon belül létezik. Az európai etnikumokban mozgó néprajzosok számára a nyelvészek biztosították a történelmi távlatokat és az időrendet. Aligha megnyugtató módon. Ennek ellenére a néprajzi atlaszvizsgálatok során alkalmazott módszereket a nyelvi atlaszok készítéséből kölcsönözték. A „Magyar Néprajzi Atlasz” elkészítésekor úgy válogatták ki a kutatópontokat, hogy azoknak magyar anyanyelvű legyen a lakossága. A környező nyelveken is beszélők nyelvszigeteire nem voltak kíváncsiak. Az (a szerkesztőkben) fel sem merült, hogy a betelepített idegen ajkúak hoztak-e és őriztek-e meg valamit korábbi lakóhelyükről, illetve, hogy milyen kulturális megnyilvánulásaikban alkalmazkodtak újabb környezetükhöz? (Erről a lehetséges kutatási programról – egy nyilvános vitában – nem sikerült meggyőzőn néhány évtizeddel ezelőtt az illetékeseket.) A probléma alkalmasint az, hogy a telepítések zöme az újkorban zajlott le, csak-hogy a néprajzosok romantikus történelemszemléletét alkalmazva ennek a korszaknak a tényeit nem illik figyelemre méltatni. Annál inkább kötelező hidat verni az eredetkérdések ködös, ideológikus világa és a közelmúlt (egyébként nehe-

zen ellenőrizhető, jóformán csak szájhagyományokból megismerhető) körülményei között. (A Grazban alapított indoeurópai iskola harmadik nemzedéke már az ún. „dél-tiroli kérdés” dialektológiai vizsgálatait végezte, feledve az alapítók interkontinentális távlatait.)

Volt azonban egy másik vonulata is a humán tudományoknak. Csakhogy a reálfolyamatokra összpontosító kutatókat nem foglalkoztatta a kultúra és az etnikum azonosításának kötelezettsége. Nem a „hagyomány” állt érdeklődésük középpontjában. A reálfolyamatokat érzékelő neoevolucionizmus, szociálanropológia művelője azonban nem építette ki hadállásait, legalábbis az európai történelem kutatásának intézményeiben. Az Európán kívüli társadalmak fejlődéstörténetét nem modellálták. Ugyanakkor az európai társadalmak történelmét vizsgáló humán tudományokban (ahol a néprajz helyet talált a tudományos munkamegosztásban) mindenkit túlharsogtak pályatársaik az ideológikumból kölcsönzött szólamaikkal.

Az „európai néprajz” szokványos kultúra-, illetve hagyományfelfogása éppen ezért maradt továbbra is kortalan. A néprajzos végül is az őstársadalomra kíváncsi, az a kérdés foglalkoztatja, hogy mi az a hagyomány? Válasza: az a kultúra, amelyet valamely etnikum megőriz magában. A néprajzos kiiktatja gondolkodásából a kreatív embert, az emberek ugyan – szerinte is – szociális lények, de együttműködésük története során nem rendeződnek különféle alakzatokba. Minthogy a történelem jószerével mindössze deklarált és ténylegesen alig vizsgált létezése az emberi társadalomnak, tulajdonképpen nincsenek is történetének korszakai, ha pedig nincs önmozgása, nem hoz létre formációkat, s ha igen, azokra a néprajzos aligha kíváncsi. A hagyományelméletet alkalmazva sikerül kilúgozni a történelmet. A néprajzos által előadott történelmi kellemes olvasmány, nincsenek benne konfliktusok, s aki ezzel az irodalommal megelégszik, megtartóztatja magát a katartikus élményektől.

A mában élő prehistória néprajzi értelmezése helyett jobban jár, aki elfogadja Fernand Braudel magyarázatát. Szerinte: „...a kultúra... az emberek történetének legrégibb szereplője: a gazdaságok kicserélődnek, a politikai intézmények összetörnek, a társadalmak egymást követik, de a civilizáció folytatja útját... Minden civilizáció szívében vallási értékek érvényesülnek... Mégis a vallási valóság önmagában nem az egész kultúra, amely szellem, életstílus, mégpedig a szó minden értelmében, irodalom, művészet, ideológia, öntudat... A kultúra az anyagi és szellemi javak sokaságából tevődik össze.” (*Civilisation...III: 51.*)

A szöveget olvasva meggyőződhetünk arról, hogy jobban tesszük, ha a történelem kultúraközpontú felfogását a tudománytörténeti emlékek között tartjuk számon és óvakodunk attól, hogy érveljünk felhasználásával. A múlt kutatóját ugyanis nemcsak a „hogyan” érdekli, miként a kultúra történéseit, hanem az, hogy miként zajlik le a történelem, azaz be akarja mutatni a történetet a maga teljességében, elsősorban figyelmét a reálfolyamatokra irányítva. Kortársa, az etnikum középpontú „néprajztudomány” művelője ugyanakkor nem lép ki a „mi”-tudat bűvös köréből, elhatárolódik a „mások” köreitől. Bár fennmarad az idők végezetéig, ám fenntartja az özönvíz előtti álláspontját, ám érvei jószerével csak a bárkát tölthetik meg.

IRODALOM*

- Althusser, L.*,
1968 Marx – az elmélet forradalma. Budapest
1977 Olvassuk Marxot. Tanulmányok. Bukarest
- Bachofen, J. J.*,
1978 A mítosz és az ősi társadalom. Budapest
- Balassa, I.*,
1960 A magyar kukorica. Néprajzi tanulmány. Budapest
- Balassa, I.–Ortutay, Gy.*,
1979 Magyar néprajz. Budapest
- Balogh, J.*,
1967 A népművészet és a történeti stílusok. Néprajzi Értesítő 49: 73–105.
- Bartha, A.–Czeglédy, K.–Róna Tas, A.* (szerk.)
1977 Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest
- Bausinger, H.*,
1989 „Párhuzamos különidejűségek”. A néprajztól az empirikus kultúratudományig. Ethnographia 100: 24–35.
1995 Népi kultúra a technika korszakában. Budapest
- Bernal, J. D.*,
1963 Tudomány és történelem. Budapest
- Bloch, M.*,
1974 A történelem védelmében. Budapest
1996 A történész mestersége. Budapest
- Boas, F.*,
1975 Népek, nyelvek, kultúrák. Válogatott írások. Budapest
- Bodrogi, T.*,
1961 Mesterségek születése. (In: Gondolattár 6.) Budapest
1962 Társadalmak születése. (In: Gondolattár 13.) Budapest
- Bohannan, F.–Glazer, M.* (szerk.)
1997 Mérföldkövek a kulturális antropológiában. Budapest
- Bourdieu, P.*,
1990 Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok. Budapest
- Braudel, F.*,
1985 Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Budapest
1996/I–III. A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. Budapest
- Bromlej, J. V.*,
1971 Etnosz és etnoszociális szervezet. Népi kultúra – népi társadalom 470–79.
- Childe, G.*,
1959 A civilizáció bölcsője. Budapest

---

* A magyar nyelvű fordítások évszámai nem tájékoztatnak valóságosan a művek eredeti kiadásának időrendjéről. Jelentős (több évtizedes, néha évszázados) késéssel adták ki ezeket az értekezéseket.

A bibliográfiák adatainak időrendje szintén jól jelzi, hogy a magyar szakirodalomban a problémák ideológikus tisztásának igénye, valamint a reálfolyamatok áttekintése olykor több évtizedes késéssel követi a néprajzi kiadványokban a hazai tudományosság humán térein tapasztalható kezdeményezéseket.

- Cocchiera, G.*,
1962 Az európai folklór története. Budapest
- Comte, A.*,
1979 A pozitív szellem. Budapest
- Descola, Ph.–Lenclud, G.–Severi, C.–Taylor, Chr.*,
1994 A kulturális antropológia eszméi. Budapest
- Diószegi, V.* (szerk.)
1974 Az ősi magyar hitvilág. Budapest
- Diószegi, V.*,
1998 (2. kiadás)/a. A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest
1998 (2. kiadás)/b. Samanizmus. Budapest
- Durkheim, É.*,
1978 A szociológia módszertani szabályai. (In: A társadalmi tények magyarázatához.) 21–160. Budapest
1982 Az öngyilkosság. Budapest
1986 A társadalmi munkamegosztásról. Budapest
- Eco, U.*,
1976 A nyitott mű. Budapest
- Engels, Fr.*,
1949 A család, a magántulajdon és az állam eredete. Budapest
- Erixon, S.*,
1946 Európai ethnológia. Ethnographia. LV. 1–17.
- Fejős, Z.* (főszerkesztő)
2000/a A megfoghatatlan idő. Tanulmányok. In: Tabula könyvek 2. Budapest
- Fejős, Z.*, (szerk.)
2000/b Idő és antropológia. Fordítások gyűjteménye. Budapest
- Fejős, Z.–Lackner, M.–Wilhelm, G.* (szerk.)
2001 Időképek. Images of time. Budapest
- Fejős, Z.–Niedermüller, P.*,
1983 Témák és irányzatok a városok antropológiai-néprajzi kutatásában. Valóság XXVI/2: 48–52.
- Fernandez-Armesto, F.*,
1995 Európa népei. Budapest
- Fél, E.–Hofer, T.*,
1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest
- Fél, E.–Hofer, T.–Csilléry, K.*,
1969 A magyar népművészet. Budapest
- Geertz, C.*,
1988 Sűrű leírás. Út a kultúra elméletéhez. (In: Misszionáriusok a csónakban.) Budapest 13–61.
- Godelier, M.*,
1981 A gazdasági antropológia tárgya és módszerei. (In: Documentatio Ethnographica 8.) Budapest
- Grigg, D. B.*,
1980 A világ mezőgazdasági rendszerei. Fejlődéstörténeti áttekintés. Budapest
- Gunda, B.*,
1966 Ethnographica Carpathica. Budapest
1979 Ethnographica Carpatho-Balcanica. Budapest

- 1989/a A kulturális áramlat, a társadalom és az etnikum szerepe az Északkeleti-Kárpátok építkezésében. In: Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. *Cseri, M.–Balassa, M. I.–Viga, Gy.* (szerk.) Miskolc–Szentendre 109–34.
- 1989/b A rostaforgató asszony. Budapest
- Györffy, I.,*
1939 A néphagyomány és a nemzeti művelődés. Budapest
1943 Magyar falu – Magyar ház. Budapest
- Hajnal, I.,*
1993 Technika, művelődés. Budapest
- Hawking, St. W.,*
1998 (4. kiadás) Az idő rövid története. Budapest
- Hjelmslef, L.,*
1983 A nyelv. (In: Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény IV. A koppenhágai iskola. *Antal, L.* szerk.) Budapest 22–110.
- Hofer, T.,* (szerk.)
1984 Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülés-szak előadásai. (In: Antropológiai írások 8–10. sz.) Budapest
1991 Népi kultúra és nemzettudat. Tanulmánygyűjtemény. (In: A Magyarságkutatás könyvtára. VII.) Budapest
- Hofer, T.,*
1987 Modernizáció és a „népi kultúra” modelljei. *Világosság* 27: 409–16.
1997 Östörténet a néprajz látószögében. (In: Honfoglalás és a néprajz. Honfoglalásról sok szemmel IV. Főszerkesztő: *Györffy, Gy.*) Budapest 9–16.
- Hofer, T.–Niedermüller, P.* (szerk.)
1987 Hagyomány és hagyományalkotás. Budapest
1988 Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben. Tanulmánygyűjtemény. (In: Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák 2.) Budapest
- Hoffmann, T.,*
1998 Barna vagy fekete? (Néprajzi elméletek német nyelven). Társadalomnéprajzi tanulmányok. Népi Kultúra – Népi Társadalom. 19.) 25–40.
1998–2001/I–II. Európai parasztok. Budapest
- Hopp, L.–Küllős, I.–Voigt, V.* (szerk.)
1988 A megváltozott hagyomány. Tanulmányok a XVIII. századról. Budapest
- Ikvai, N.,*
1991 Ökológia és agrokultúra. A hagyományos gazdálkodás és a környezet összefüggései a Kárpát-medencében. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 28–29: 329–38.
- Imhof, A. E.,*
1992 Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel olyan nehezen. Budapest
- Jakobson, R.,*
1972 Hang – jel – vers. Budapest
- Jean, G.,*
1991 Az írás, az emberiség emlékezete. Budapest
- Katona, I.,*
1977 Parasztságunk történelemszemlélete. Népi Kultúra – Népi Társadalom 10: 189–206.

- Kereszty, A.* (szerk.)
1998 Tények könyve. Budapest
- Kodolányi, J. ifj.,*
1975 A finnugor őshaza nyomában. Budapest
- Kósa, L.,*
1990 Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Budapest
- Kósa, L.* (szerk.)
2001 (2. kiadás). Magyar művelődéstörténet. Budapest
- Kosáry, D.,*
1980 Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest
- László, Gy.,*
1944 A honfoglaló magyar nép élete. Budapest
- Lévi-Strauss, C.,*
1971 A struktúra fogalma az etnológiában. (In: A francia szociológia ma.) Budapest 261–76.
1979 Szomorú trópusok. Budapest
2001/I–II. Strukturális antropológia. Budapest
- Lips, J.,*
1962 A dolgok eredete. Budapest
- Löfgren, O.,*
1985 Egy nemzeti kultúra lebontása? A kulturális változás vizsgálata a XIX. és XX. századi Svédországban. *Ethnographia* 531–45.
- Lükő, G.,*
2001 A magyar lélek formái. Budapest
- Madarassy, L.,*
1912 Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon. Budapest
- Magyar néprajz*
1982–2001/II–VIII. (Főszerkesztő: *Balassa, I.–Domonkos, O.–Dömötör, T.–Paládi-Kovács, A.–Vargyas, L.*), Budapest
- Magyar néprajzi lexikon*
1977–1982/I–V. (Főszerkesztő: *Ortutay, Gy.*), Budapest
- Makkai, L.–Klaniczay, G.,*
1981 Anyagi kultúra, szokásrend, mentalitások. Javaslat egy tudományos együttműködésre. *Történelmi Szemle*, 268–72.
- Malinowski, B.,*
1972 Baloma. Budapest
- Marx, K.,*
1953 A tőkés termelés előtti tulajdonformák. (In: A marxizmus–leninizmus kis könyvtára. 91.) Budapest
- Merton, R. K.,*
1980 Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Budapest
- Morgan, L.,*
1961 Az ősi társadalom. Budapest
- Nemzet és történelem*
1974 Budapest

- Németh, L.,*
1979 A „magas művészet” és a népművészet kapcsolata. Népművészeti Akadémia 3: 39–54.
- Ortutay, Gy.,*
1940 Kis magyar néprajz. Budapest
- Parasztság és magyarság*
1989 Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére. (Szerk. *Rácz, I.*) Debrecen
- Polányi, K.,*
1972/10 Kereskedelmi kapuk a korai társadalmakban. Valóság 15.: 15–23.
1976 Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Budapest
1997 A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Budapest
- Propp, V.,*
1975 A mese morfológiája. Budapest
- Róheim, G.,*
1932 A csurunga népe. Budapest
2001 A kultúra eredete és szerepe. Budapest
- R. Várkonyi, Á.,*
1999 Századfordulóink. Budapest
- Saussure, F., de,*
1967 Bevezetés az általános nyelvészetbe. Budapest
- Sárkány, M.,*
1970 Gazdasági anthropológiai irányzatok. Népi Kultúra – Népi Társadalom. 4. 347–56 + 379–88.
1983 Parasztság és termelési viszonyok. Népi Kultúra – Népi Társadalom 12: 21–37.
2001 Evolúció, folyamat, történelem. (In: Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára. Szerk.: *Pál E.*) Budapest 205–13.
- Service, E. R.–Sahlins, M. G.–Wolf, E. R.,*
1973 Vadászok, törzsek, parasztok. Budapest
- Silverman, S.,*
1983 A parasztságtanulmányok alakulása az antropológiában: a paraszt fogalma és a kultúra fogalma. Ethnographia 94: 89–105.
- Spencer, H.,*
1909 Alapvető elvek. Budapest
1919 A katonai és iparostársadalmak szociológiája. Budapest
- Szabó, L.,*
1990 Bevezetés a társadalomnéprajzba. Debrecen
- Szovjet néprajztudomány*
1950–1964. szerk. *Balassa, I.–Hofer, T.*) Budapest
- Szücs, J.,*
1983 Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest
- Tagányi, Z.,*
1990 A társadalmi intézmények fejlődése és a szokásjog. Budapest
- Tálas, I.,*
1936 A Kiskunság népi állattartása. Budapest

- 1979–80 Néprajzi tanulmányok, írások I. (In: *Disertationes Ethnographicae. Tanulmányok az anyagi kultúra köréből.*) Budapest
- Tárkány Szücs, E.*,
1981 Magyar jogi népszokások. Budapest
- Tönnies, F.*,
1983 Közösség és társadalom. (In: *Társadalomtudományi könyvtár.*) Budapest
- Tőkei, F.*,
1965 Az „ázsiai termelési mód” kérdéséhez. Budapest
1969 Antikvitás és feudalizmus. Budapest
- Vargyas, L.*,
1991 Folklor és őstörténet. Módszertani megfontolások. (In: *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére.*) Budapest 27–32.
- White, L. A.*,
1997 Az energia és a kultúra evolúciója. (In: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában.* Szerk.: *Bohannon, P.–Glazer, M.*) Budapest 461–86.
- Wolf, E. R.*,
1995 Európa és a történelem nélküli népek. Budapest
- Wölflin, H.*,
1969 Művészettörténeti alapfogalmak. Budapest
- Zsigmond, G.*, (szerk.)
1977 Az ősi társadalom magyar kutatói. Budapest

WAS SCHREIBEN ETHNOGRAPHEN ÜBER GESCHICHTLICHE EPOCHEN?

Kaum etwas, der Ethnograph hat die Absicht, kulturelle Charaktere darzustellen. Er meint, dass die Kultur ein ethnisches Gesicht hat und das ist ebenso alt wie die Sprache selbst, so viele Kulturen wie Sprachen. Die Geschichte der beiden ist gemeinsam zu auszulegen. In der Völkerkunde gilt nicht die übliche Periodisierung der Geschichtsschreibung. Die Ethnographen richten sich meistens nach der in der Sprachwissenschaft akzeptierten Gliederung der Epochen.

Den Publikationen, vor allem den Handbüchern ist zu entnehmen, dass der Ethnograph zu Beginn – die Kultur der Gemeinschaft studierend – zwei Gesellschaften voneinander unterscheiden wollte: Einerseits die, in der er selber lebte, andererseits alle anderen, die Fremden gehörten. Von keiner der beiden konnte er sich unabhängig machen, aber die meisten beobachtete er von außen, da sie unabhängig von seiner existierten. Die Unterscheidung ist wahrscheinlich das wichtigste Moment des ganzen Prozesses. Dem ist der Gegenstand der Wissenschaft, die Abgrenzung und Nennung der Verschiedenheit zu verdanken. „Wir“ sind so, „ihr“ seid anders – behaupteten sie. Infolge des Erfolges dieser Feststellung richtete jeder Ethnograph die Aufmerksamkeit der anderen Humanwissenschaftler auf sich selbst. Ein Wertesystem wurde festgelegt. An den Geschichten war nichts Besonderes. Man könnte nicht einmal behaupten, dass ausschließlich die Vertreter der Humanwissenschaft die Volksgruppen der erschließbaren Welt erfassend distinguieren wollten, während sie die sich in den jeweiligen Gesellschaften vollziehenden Prozesse beobachteten.

Das elementare Interesse der Unterscheidung bewog die Menschen vielleicht auch schon zu jener Zeit, wo sie als Mitglieder der Tierwelt ihren Wohnort in Besitz nahmen. Nicht nur unsere gelehrten Vorfahren bemühten sich darum, Grenzen zu ziehen und territoriale Unterscheidungen

zu machen, sondern jeder, der sich als einer Gemeinschaft angehörend bezeichnen konnte (Was hätte man anderes tun können?), weil er nur so je ein Stück der Natur erobern und letztendlich sich selber unterhalten konnte. Dazu war Robinson nicht in der Lage, dies konnte er nur mit Hilfe seiner Verwandten sowie der sich ihnen später angeschlossenen Mitmenschen tun. Sie benötigten nicht allzu viel Vorstellungsvermögen, um festzustellen, dass der Ort, wo sie leben der Nabel der Welt sei.

Eine solche Aussage zu machen, war natürlich schon immer am einfachsten. Lange davor, dass professionelle Ethnographen es versuchten, ihren Lebensraum umzureißen, gab es schon viele, die die Gesellschaften der Welt entdeckte und klassifiziert hatten. Die öffentliche Meinung war sich auch einig, wo die Grenze zwischen „wir“ und „ihr“ verläuft. Die Menschen führten diese Klassifizierung schon immer durch. Diese Unterscheidung erfolgte in Kenntnis der verschiedenen Sprachen, der ungleichmäßig entwickelten Fähigkeiten der Anpassung an die Umgebung der jeweiligen Gesellschaften, der technischen Errungenschaften und der in jedem Bereich wahrnehmbaren mentalen Leistungen. Diese Unterscheidung trafen unsere Vorfahren und unsere Zeitgenossen tun es auch.

Seit der Zeit der Griechen und Römer der Antike bekamen die in ihrem Umfeld lebenden anders sprechenden Völker die Bezeichnung „Barbaren“, d.h. „stammelnde, sinnlos schnatternde“. Die *Slawen* und ihrem Beispiel folgend auch andere, darunter auch die Ungarn meinten, dass *német*= ‚albern‘ (*nemec*) und nicht wie das die Selbstbezeichnung sagt, *deutsch*= der Heimat, uns angehörend ist.

Es ließe sich wohl lange und ausführlich belegen, dass die einfachen Menschen in jeder Gesellschaft ihre Klassifizierungsprinzipien bezüglich der in ihrem Umfeld lebenden Menschen formulierten. Ihnen folgend bemühten sich auch die Vertreter der Wissenschaften darum. Sophokles hat die Bezeichnung „Barbar“ noch in ihrem ursprünglichen Sinne gebraucht. Die „gemeinen Sterblichen“ und ihre gelehrten Mitmenschen wirkten also gegenseitig aufeinander. Als sich ihre Kenntnisse vermehrten, neigten sie immer mehr dazu, die in der Lebensweise der jeweiligen Gruppen von Menschen entdeckten Unterschiede als eine dauerhafte Trennwand anzuerkennen. Nachdem die Ethnographen ihre Vorfahren und Zeitgenossen Gruppen zugeordnet hatten, stellten sie die ethnogenetischen Klassen der Menschheit auf. Anschließend bemühten sie sich nur darum zu ergründen, was der Grund der Gesetzmäßigkeiten für die geistige Kultur und die des Milieus in der Lebensweise ihrer den Klassenunterschieden nach verschiedenartigen Zeitgenossen ist. Kultur wird von Menschen geschaffen – sagten sie, deshalb wird die Erforschung der Kultur mit der Bewertung der Natur der Menschen abgeschlossen. Der Anfang und das Ende jeder Untersuchung ist der Mensch, es liegt ja in der Natur des Menschen, dass er Kultur schafft.

In logischer Hinsicht endeten die zahllosen Versuche, die Kultur auszulegen, an dieser Stelle. Auf dieser Basis wurde offensichtlich die Antwort auf die Frage gesucht, in welche Gemeinschaften die Gruppen von Menschen, die kulturell gesehen verschiedene Lebensbedingungen schufen, einzuordnen sind? Die Antwort schien auf der Hand zu liegen. Die Ethnographen waren der Meinung, dass die Menschen in erster Linie nach ihrer genetischer und sprachlicher Herkunft zu unterscheiden sind, also können die unterschiedliche Sprachen sprechenden Gruppen der Menschen auf ethnischer (hauptsächlich sprachlicher) Basis voneinander abgegrenzt werden. Im 20. Jahrhundert waren die Verfasser aller Handbücher der Ansicht, dass sich die Völker auf Grund ihrer ethnischen Art voneinander abgrenzen lassen. Die Völker und Ethnien, liest man da.

Diese Begründung wurde in der Zeit, wo Völkerkunde zur Fachwissenschaft wurde, vor allem bezüglich europäischer Völker vorgebracht. Zwei Tatsachen waren für sie selbstverständlich. Auf der einen Seite hat niemand bestritten, dass diejenigen, die die gleiche Sprache sprechen, einer Ethnie angehören. Auf der anderen Seite waren sie sich auch in dem Punkt einig, dass in erster Linie die Bauern die Hüter der Kultur der der gleichen Sprache sprechenden Vorfahren sind. Vor dem modernen Kapitalismus bestanden die Gesellschaften (zumindest in Europa) bis zu einem Teil von mehr als zwei Drittel aus Bauern. In technischer und mentaler Hinsicht vertraten sie die am meisten archaische Schicht der sich modernisierenden Gesellschaft. Sie galten in den Augen ihrer gelehrten Zeitgenossen als Menschen, die von der Erde (eigentlich der Natur) abhängen, es stellte sich nämlich heraus, dass ihre Zeitgenossen, die anderen Berufs-

gruppen der Gesellschaft zuzuordnen sind, die Nabelschnur zur Mutternatur durchschnitten hatten. Demnach werden alle die aufgeführten kennzeichnenden Merkmale des Archaismus = der ethnischen Eigenartigkeit = der Volkscharakteristik hauptsächlich von den Bauern getragen. Die Kultur der Bauern ist also die Ethnie, die Kultur eines Volkes, das ist die volkstümliche Kultur, das heißt, die ungarische volkstümliche Kultur ist die Kultur der Bauern. (Das Beiwort der Kultur und des Volkes ist von Staat zu Staat auszutauschen! Es existiert also eine deutsche, französische, russische, rumänische usw. volkstümliche Kultur.)

Wenn die Forscher Abhandlungen schrieben, um die Welt zu überschauen, suchten sie sich einen Gesichtspunkt aus, von dem aus sie die in ihrem Umfeld lebenden Menschen erkennen konnten und sie stellten fest, dass die Menschheit aus in Wechselwirkung lebenden Ethnien besteht. Im 19. Jahrhundert wurden die Gesellschaften auf theoretischer Grundlage untersucht, sie brachten theoretische Konstruktionen zustande und vorerst waren sie der Meinung, dass es genügend ist, die Schöpfungstheorie durch ein System der Logik zu ersetzen, ferner, dass sie nun auf wissenschaftlicher Grundlage durch das Zustandbringen eines Systems, in dem sie die Mitglieder der jeweiligen Gesellschaften zum illustrativen Beispiel machen, das Weltbild neu konstruieren können. Abgesehen von den Anhängern des Rassismus, vertraten alle die Meinung, dass alle Völker die Menge von zusammengehörenden Menschen sind, eine gemeinsame Sprache und gemeinsames Herkunftsbewusstsein haben. Auch die These wurde nicht geleugnet, dass die Menschen ihrer biologischer Abstammung nach der gleichen genetischen Klasse angehörende Lebewesen sind, also gehören wir alle ein und derselben Art an. Die Menschen seien eine eigenartige Art, sagten sie, es hat keine Klassen der Geschlechter, aber seine Art hat Unterarten, in denen sich unsere Artengenossen ihrer ethnischen Abstammung nach in verschiedenen Gruppen zusammenschließen. Demzufolge ordnen sich die Menschen aufgrund ihrer biologischen, gesellschaftlichen und kulturellen Merkmale in Gruppen ein. Als Schlussfolgerung wurde festgestellt, dass der Mensch sich in verschiedenen Ethnien zusammenschließend sich selber geschaffen hat.

Hinsichtlich des Ergebnisses scheint es, dass das wissenschaftliche Denken von Zweiheit geprägt wird, der Mensch, beziehungsweise die Ethnie vereint sich ja in einer Wissenschaft vom Janus-Gesicht, die von der Völkerkunde entdeckte Zwiespältigkeit ist eine eigenartige Leistung unserer Art in der Natur. Nach der Feststellung dieser Zwiespältigkeit streben die Alltagsmenschen und die Untersuchung deren wird – auf wissenschaftlicher Grundlage – von Ethnographen durchgeführt. Die Disziplin ist also die Wissenschaft des Menschen, mit deren Hilfe unter Beweis gestellt werden kann, dass die ethnischen Grenzen zugleich die Grenzen der von den jeweiligen Gruppen von Menschen und Gesellschaften zustande gebrachten Gebieten von Kulturen der Umwelt und des Geistes sind. Die Grenzen werden von einfachen Menschen wahrgenommen, durch das Denken der Gemeinschaft widerspiegelt und durch die Wissenschaft in ihren zutreffenden Vermutungen bestätigt. Die Völker sollen – das behaupten die Vertreter der Wissenschaft – obwohl sie miteinander in einer kulturellen Wechselwirkung sind, über eigenartige, individuelle kulturelle Merkmale, sogar individuelles Herkunftsbewusstsein verfügen, ferner – wieder der Meinung der Vertreter dieser Wissenschaft nach – unterscheidet sie dies voneinander, da sich in den Stammesgesellschaften das Identitätsbewusstsein des „wir“ herausgebildet hatte. Wenn man eine Gesellschaft und ihre Kultur kennenlernen will, ist es zu akzeptieren, dass die Menschen ethnozentrisch denken. In den Augen der Menschen besteht die Welt aus Gesellschaften, die sich in ethnische Gruppen teilen, innerhalb der Ethnie legen die Menschen die Rolle ihres kulturellen Umfeldes aus, von Ethnie zu Ethnie differenzieren sie die mentalen Leistungen der jeweiligen Gesellschaften. Auf die Frage, warum die Menschen außerhalb der eigenen Ethnie anders leben und denken, können sie auch nur auf der Grundlage der ethnischen Gruppierung eine Antwort geben.

Es ist nun das grundsätzliche Problem, zu entscheiden, ob zwischen den Welten innerhalb und außerhalb der eigenen Kreise Unterschiede im Wertesystem festzustellen sind? Gibt es Stufen, ist die Menschheit ethnisch gesehen hierarchisiert?

Hoffmann, Tamás